

Բ Ա Ն Ա Ս Է Ր

Լ Ա Ն Պ Ե Ս

ՀՆԱԽՕՍԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ, ԼԵԶՈՒԱԲԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՔՆՆԱԿԱՆ

<p>Բ ՏԱՐԻ 1900</p>	<p>Տարեկան՝ 20 ֆր. = 8 ռբլ. : Վեցամսեայն՝ 10 ֆր. = 4 ռբլ. : Մէկ թիւը 6 ֆր. :</p>	<p>ՊՐԱԿ Գ 1900</p>
------------------------	--	------------------------

ՔԵՏԱՅԻՔ

ԿԱՄ

ՄՈՌՑՈՒԱԾ ԿԱՅՄՐՈՒԹԵԱՆ ՄԸ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԱԾ

Յ. Վ. ՅԱԿՈԲԵԱՆԷ

—————

Ա Ձ Դ

*«Բանասէր»ի ներկայ պրակն ամբողջութեամբ նուիրուած է այս
աւտոմատիքութեան միայն :*

ԽՄԲ . «ԲԱՆԱՍԵՐ»Ի

ՅԱՌԱՋԱՅԱՆ ՔԱՐԳՄԱՆՁԻՆ

Եօթանասնական թուականներուն Գիտական Աշխարհը սկսած էր տարակուսիլ մի քանի արձանագրութիւններ ընծայելու նգիպտացւոց կամ Ասորեստանցւոց . սոքա էին Նմաթի, Քարքամիսի, Պողազ-Քէօյի եւ Մարկաշայի (Մարաշ) մեհենագրովք լեցուն արձանները : Սակաւք ի նոցանէ կընծայէին զայնս Ս . Գրոցիէլ յիշուած Քեսապցւոց : Բրոֆ . Ուիլեմ Բալդ, առաջին անգամ ըլլալով այդ գաղափարները ձեւակերպեց եւ կանոնաւորեց 1872ին : Այդ արձանաց վրայ երկար եւ տաժանելի քննութիւններէ յետոյ 1824ին հրատարակեց իր հոյակապ գործն «Կայսրութիւն Քեսապ» (The Empire of the Hittites) . մանրամասն կերպով կը հետազօտէ եւ կը քննէ գիտնոց կողմէ մինչեւ ցարդ յայտնուած գաղափարները : Երբ 1885ին երկրորդ տպագրութիւնը լոյս կտեսնէր, իր հետապօտութիւնները աւելի եւս ընդարձակուած էին, հանդերձ կաբեւոր յաւելուածովք :

Բայց Բրոֆ . Արջիպալտ Հ . Սէյսի պահուած էր ժողովրդականացնել այն ամէն գաղափարները որք գրեթէ վերացական էին . ինք արդէն հեղինակութիւն մ'է եւ իւր խօսքերը մեծ արժէք ունին Գիտական Աշխարհի առջեւ . «Աստուածայնական Հնախօսութեան Ընկերութեան» թերթին, «Աքառէմի» Հանդիսին եւ «Մեկնական ժամանակ» ամսագրին մէջ խիստ կարեւոր գրութիւններ ունի հրատարակած : «Քեսապիք, կամ Մոռցուած կայսրութեան մը պատմութիւնը» իւր գլուխ գործոցն է : Սոյն այս պատուական գործն է որ այժմ կ'ներկայացնենք հայ բանասիրաց, իբրեւ մեր ազգային լուման հայ գրականութեան գանձանակին :

Տաճկաստանի մէջ բնակող մերայինք եթէ հետաքրքրուին այսպիսի նիւթերով, շատ հարուստ դաշտ մը պիտի գտնեն հետազօտելու : Նոզ-զատէն Սուրկուրլու դացող ճամբուն գրեթէ կէսերը կ'զանուին երկու հոյակապ Քեսապական քաղաքաց, աւելի շիտակը՝ մայրաքաղաքաց, աւերակները : Ասոնք են Պողազ-քէօյ եւ Իւշիւք կոչուած քաղաքները, որք առ Յոյնս Բիթերիա կանուանէին : Կեսարիոյ դաշտին մէջ կայ Գարա-իւշիւք գիւղ մը, որուն աւերակները երեւելի են շատ մասամբ, եւ գաղիացի պ . Շանդրի խուզարկութիւնք մեծ արդիւնք արտադրեցին : Նիշտէյի եւ Պորի կողմերը Քեսապական քաղաքաց եւ գիւղօրէից աւերակնե-

րով ծածկուած է, եւ գիտնոց մէջ համադրում գոյացած է որ բուն քստական տիպարն այդ կողմերը փնտռելու է. բուն քստական տիպարին (type) եւ այդ կողմի գիւղացւոց մէջ մեծ նմանութիւն կայ: Կիլիկիոյ կողմերը աւելի երեւելի է. Մարկաշ, Խիլիբ, Քիսասաբ կանգուն են դեռ Մարաշ, Հալէպ եւ Քէսապ անուամբ իրրեւ յիշատակ ժամանակաւ հոյակնապ այլ այժմ մոռացեալ կայսրութեան մը: Սեբաստիոյ եւ Կեսարիոյ մէջտեղ գտնուող Էքբէք, Սըվղըն, Ազիզիյէ եւ այլ գիւղօրէք քստական կեդրոնի մը շուրջը բոլորած էին: Եւդոկիոյ կողմերը նոյնպէս երեւելի եղած են. դեռ կանգուն է Կէօմէնէք անշուք գիւղակը հընոյն Կոմանա-Քօնդիքայի ի յիշատակ, որ Քետացի ամազոնաց հայրենիքն էր: Ներկայ գործոյս մէջ իրենց հետաքրքրութեան արժանի չառ բաներ պիտի լսեն դեռ: Ուրախութեան եւ ամէն կերպով գնահատութեան արժանի է Մարգուանու Անաթոլիա Գօլէճի ուսուցչական Կաճառին առած քայլը, որ առաջինն է այս երկրին մէջ, թէեւ սաղմնային. Գաւներօղ դարու սկիզբին մօտ եւ իննեւսամանբորդի վերջերը ազնիւ ձեռնարկ մ'ըրին. կազմեցին Հնագիտական Ակումբ մը (Archaeological Club) նպատակ դնելով զարգացնել հնախօսութիւնն եւ ժողովրդականացնել զայն մեր երկրին մէջ. առ այս սկսած է բանախօսութիւններու համար կարգադրութիւններ ընել ծանօթացնելու երկիրը որուն մէջ կապրինք. համեստ գրադարան մը՝ որ նուիրուած ըլլայ լիովին նիւթին, եւ համեստ դրամադուլտ մը. այս է իր այժմու ծրագիրը:

Փոքր ակնարկ մը Քետական հնախօսութեան վրայ:

Կարողուս Թէքսիէ, գաղիացի ճանապարհորդ մը, 1839ին այցելելով Պողազ-Քէօյի եւ Նէֆէսի աւերակները ուրուագծած կամ գծագրած էր հոնտեղի արձանագրութիւնները. լուսանկարը դեռ հնարուած չէր. եւ այսպիսի հին արձանագրութիւններու տիպը առնելու գիւրութիւններ չկային, ուստի յոյժ չափազանցեալ է պատկերաց նրբութիւնը եւ շատ աւելի գեղեցիկ է քան բուն արձանագրութիւններն: (Charles Texier, de l'Institut; Asie Mineur. Paris, Firmin Didot, 1862 pp. 607-620.)

Պարոնայք Perrot et Chipiezի «Պատմութիւն արուեստից» գրքին 1885-6ի տպագրութեան չորրորդ հատորին գրեթէ կէսը նուիրուած է Քետացւոց. բայց անհնար է վստահիլ ինչ որ կըսէ հեղինակն իր վառվոռն գաղիացիի երեւակայութեամբ: «Հնախօսութեան մէջ չկայ դադիացի հեղինակ մը որ իրողութիւնները կարենայ իմայնել առանց բանաստեղծելու եւ իւր երեւակայութեամբ գեղադարձելու. իւր պատկերներն նոյն իսկ ժիժ գարու մէջ պատիւ կը բերեն ո եւ է արձանագործի մը. այնչափ սրբագրեալ եւ ուղղեալ են բնականին վրայէն՝ կըսէ Սգէրնզ:

Պարոնայք Հսւման եւ Բուխշգայն հրատարակեցին ուրիշ գործ մը «Ուղեւորութիւն ի Փոքրն Ասիա եւ Հիւս. Ասորիք» անուամբ: Մաս-

նազէտք կգնահատեն իրենց տախտակներն, աշխարհ քարտեզներն, եւ լուսանկար պատկերները: (Humann und Puchstein. Reisen in Klein Asien und Nord Syrien).

Տօք. Վան-Լէննէք, Ամերիկացի միախոնար մը ի Տաճկաստան, իր «Ճանապարհորդութիւն ի Փոքրն Ասիա» երեք հատոր քործին մէջ մեծ համբերութեամբ եւ ճաշակաւ գծած է Պողաշ-Քէօյի, Նէֆէսի եւ Իւյիւքի մէջ գտնուած արձանագրութիւնները: Պատուարժան հնդինակը կը կարծէ զասոնք լինել գործ եղիպտացւոց ինչպէս նաեւ Թագաւորաց շիրիմ կարծուած ժայռափոր արձանները յԱմասիա:

Պատ. Կ. Ճ. Պոլ, 1891ին «Աստուածաշնչական հնախոսական ընկերութեան գործառնութեանց» տեղեկագիրներուն մէջ կաշխատէր գտնելու նմանութիւն մը արդի Մանտարինաց գաւառաբարբառին եւ հին Աքքատեանց լեզուին հետ ի Բաբելոն:

Պաղեստինական իյուդարիւթեանց Ընկերութեան նախագահներէն հրամատար Գոնտրը երկար ճանապարհորդութիւններ ըրած է ի Պաղեստին եւ Ասորիք. 1890ին «Ալթաիկ մեհենադիրք» անունով գրքոյկ մը հրատարակեց որով կառաջարկէր Աքքատեանց լեզուն իբրեւ բանալի գործածել լուծելու քետական արձանագրութիւնները: Captain Conder, *Altaic Hieroglyphies*.

Պատ. Հայտ Քլարք աւելի հեռուն կերթայ եւ միջեւ Բերու, յԱմերիկա, կտանի ղեկտացիս եւ գաղափար կը յայտնէ որ այդ քետական նշանագիրք պարտին լինիլ նաեւ գաղափարագրութիւն (ideographe):

Սակայն Գանատացի Բրօքս Բէմբըրլի գործին չափ սարսափելի գործ մը երբեք արտադրուած չէ դեռ: Սա 1891ին ի Թորօնթօ, Ամերիկա, հրատարակեց երկու ստուար հատորներ «Քետացիք» անունով: Հայտ Քլարք լեզուագիտութենէ պատմութեան անցած էր. սա լեզուագիտութենէ ցեղին կանցնի: Հնդինակը առանց գիտնալու ճափոներէն, պասքերէն, Ազդերներու եւ Չոգթաւներու լեզուն՝ լոկ անոնց անդլիբերէն բառարանները առնելով լեզուի եւ հնչմանց մեծ նմանութիւն կգտնէ Քետացւոց եւ անոնց մէջտեղ. եւ կը հետեւցնէ թէ այս վերոյիշեալ ազգերը Քետացիք լինին:

Պատ. Կ. Սդէրնզ, Հարթֆօրտի համալսարանին մէջ արտասանած հմտալից մէկ բանախօսութեան մէջ գեղեցիկ տեսութիւն մը ունի Քետացւոց վրայ եւ անոնց այժմու մնացորդ նշխարաց վրայ:

Երեք տարի առաջ հրատարակուեցաւ գերմանացի Բրօքս Ենէսէնի հոյակապ մէկ գործը, որ գիտական աշխարհին մէջ մեծ աղմուկ հանեց: Բրօքս Ենէսեն կաշխատի ապացուցանել թէ Քետացիք եւ Նախահայք միեւնոյնն են, պարզ խօսքով, անհետացած քետական ազգը կներկայացնէ այսօրուան հայ ազգը: Բրօքսէսորին խորին հմտութիւնը երբեք խնդրոյ ներքեւ չկրնար իյնալ, սակայն Քետացւոց վրայ քիչ շատ ու-

սումնասիրութիւնը, անոնց տիպն ու հասակը բացասական պատասխանի կը մղեն բոլորն ալ: Ներկայ գործն խղճամիտ վերծանողներ ուրիշ փաստեր եւս պիտի գտնեն: Քեռական գրականութեամբ զբաղող երեւելի անձնաւորութիւնք, Սէյսի եւ Հօմէլի նման գիտունք, հակառակ են այս եւ ուրիշ շատ մը ենթադրութեանց Ռօֆ. Եէնսենի: Հակառակ է նաեւ Կ. Յ. Բասմաջեան Աստուածաշնչական հնարասական ընկ: վերոյիշեալ հանդիսին մէջ անցեալ տարի հրատարակած մէկ քննադատութեամբը:

Վիէննայի Հանդէսին մէջ երկարօրէն ներկայացուած են Ռօֆ. ի գաղափարները. թէ ինք եւ թէ Հանդէսը միշտ Հաթեանք կուղղագրեն եւ Հաթ-ը «Հայ» կընթեռնուն: Արտաքին երեւոյթը յոյժ խաբէական է եւ հակառակ մեր նախնեաց կողմանէ որդեգրեալ տառադարձական օրինաց: Եբրայ. חֶת, חִתִּי խէդ, խէդդի, յուն. Χετ, Χετταιον Աստուածաշնչի թարգմանութեան պահուն Քեռ տառադարձուած են. նոյնպէս արդ. חֶרֶב Horeb Քորեբ, חִירָם Hiram Քիրամ, חִילְכִּיָּהּ Xelkia Hilkiyah Քեղկիա, חֶלְבֹן Helbon Քեղբոն տառադարձուած են:

Աւելի սխալ է դադ, գերմ. եւ անգ. Heth, Héthéen. Hittite եւ Hetitischen բառերը Հիթիտեան, Հիթիտեան եւ Հաթիեան տառադարձընել ինչպէս սովորութիւն եղած է այժմ: Քանզի վերջի -ite մասնիկը յոյժ հասարակ է առ եւրոպացիս նշանակելու ազգութիւն ինչպէս Israelite, Elamite, Moabite եւն. եւն. որ է իսրայելացի, եղամացի, Մովաբացի:

Ուստի Hethէն Hittite կուգայ, Քեռական կամ Քեռացի երբ. ձեւն է Kheth, Khitti, ասուրականն է Khatta, Khate, եգիպ. Kheta, Khata: (1) Ռօֆ. Ա. Սէյսի ներկայ գործը ութը գլուխներէ կըաղկանայ.

1. Քեռացիք՝ ըստ Ս. Գրոց.

2. Քեռացիք՝ ըստ Եգիպտական եւ Ասուրական արձանագրութեանց.

3. Քեռական յիշատակարանք.

4. Քեռական Կայսրութիւնը.

5. Քեռական Տեղը եւ քաղաքները.

6. Քեռական կրօնն եւ արուեստգիտութիւնը.

7. Քեռական արձանագրութիւնք.

8. Քեռական վաճառականութիւնն եւ ճարտարարուեստը:

(1) Գերապ. Տրդատ Եպ. Պալեան Կեսարիոյ Առաջնորդը որ քանի մը քեռական արձանագրութիւններ գտած եւ ուղարկած է «Հանդէս»ին, կզրէ թէ Կեսարիոյ Էսկի Շէհիրի Այդեսաանին մէկ թաղը կկոչուի Հեթիլ Քիլիկի, կարծելով որ թերեւս Հաթեան կամ Բեհեան, Հեթիսեանի աղաւաղումը ըլլայ. բայց անիկայ պարզապէս տաճկ. խախախիւր նախնիքի բառն է որ է կծծիներու թաղը, Հեթիլ եւ Մարդուանու կողմէրը հոքոք ճիշտ արար. խախիւ եւ աշխարհ. «կծծի» բառն է եւ ոչ այլ ինչ. ինչպէս մուխաննէս կհնչեն մուխաննէդ:

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՔԵՏԱՑԻՔ, ԸՍՏ ՍՍԻՐԲ ԳՐՈՑ

Կկարդանք ի Ս․ Գրքս թէ, Ասորւոց Բենադադ թագաւորը Իսրաւլէի թագաւորին հետ կպատերազմէր եւ պաշարած էր մայրաքաղաքն, զՍամարիա․ Սամարիայի մէջ մեծ սով կըլլար եւ Նղիսէ Մարգարէ կը գուշակէր որ պիտի ազատէին։ Հետեւեալ օրը Ասորիք խուճապաւ կը փախչին, թողով ամեն բան «Զի Տէր հնչեցոյց ի բանակն Ասորւոց չաչին կառաց եւ բարբառ զօրու մեծի եւ ասէն այր ցեղբայր իւր․ Արդ ի վարձու կալաւ ի վերայ մեր արքայն իսրայէլի զթագաւորս Քետացոց եւ զթագաւորս Նգիպտացոց» Դ թագ․ Է․ 6։ Յիսուս տարի առաջ շատ երեւելի գիտուն մը՝ Ս․ Գրոց սոյն համարը իւր քննադատութեան նիւթ ընելով, շատ պարզամիտ կը գտնէր զքրիստոնեայս, որ այս հակապատմական բացատրութեան կհաւատային։ «Եթէ իշխանութիւն մը կար, այն ալ Հարաւայնոց, այսինքն Յուդայեանց, իշխանութիւնն էր որ կրնար օգնել Իսրայելացւոց․ որով պատմագիրն կցցնէ իր տգիտութիւնն ժամանակին դիպաց եւ պատմութեան»։

Արդի գիւտերն յիշեալ քննադատին առարկութիւններն ջնջեցին․ ապացուցուած է թէ, ոչ թէ Աստուածաշնչի պատմագիրը, այլ ներկայ դարուս ներհուռն քննադատն է որ նոյն ժամանակի պատմութեան տգէտ է։ Քետացիք իրական եւ նկատելի ոյժ մ'էին դեռ Նղիսէի ժամանակ։ Արեւմտեան Ասիոյ այս անագին կայսրութիւնն յաջողապէս մրցեցաւ Նգիպտական իշխանութեան հետ․ եւ թէեւ Աքաաքու որդւոյն Յովրամի ատեն (802ին Ն․ Ք) կորուսած էին իրենց հին ոյժն ու սարսափ, եւ օակայն նորէն անարկու թշնամիներ եւ օպտակար բարեկամներ էին․ անհունապէս զօրաւոր քան Հրէաստանի ջուխթակ իշխանութիւնները եւ Նգիպտոսի բաժանեալ թագաւորութիւնը․ եւ դեռ մեծաւ յաջողութեամբ կմրցէին ու կզիմադրէին Ասորւոցը-պալի։

Բայց այնուհետեւ Հին Կտակարանի մէջ ու եւ է ակնարկութիւն մը չըլլար Քետացոց․ Քետական գերիշխանութիւնը կսկսի Իսրայէլի իշխանութեան ծագումէն խիստ շատ առաջ, Քանանու Իսրայելացւոց գրաւ-

ման դարէն ալ առաջ : Հին Կտակարանի յետնագոյն գրոց մէջ անոնց յիշատակութիւնն նուազ է եւ հազուադիւս . Գանանացիին որ զԲեթել մատնեց Յովսեփեանց , փախաւ « Գետացւոց երկիրը , եւ հոն շինեց քաղաք մը զոր կոչեց Լուզ : Մը . Թամբինս , երեւելի պաղեստինախոյզն , կկարծէ թէ այժմու Լացա (Latsa) քաղաքն ի Հիւս . Սիւրիա , է այդ Լուզը , որ կյիշուի եգիպտական յիշատակարանաց մէջ Գալպ-լուզէ անուամբ . եւ որ գրուեցաւ Հոամնէս Բ . է : Այս Լացային յոյժ մօտ է Լիւվուզիէ անուն աւանի մը կիսաւեր մնացորդները . եւ Նո . Ռայս , ուրիշ պաղեստինաբան մը , այս Լիւվուզիէին հետ կնոյնացնէ հին Լուզը :

Ինչ որ ալ ըլլայ ասիկա , Ս . Գրոց եբրայական բնագրին այժմու ուղեկալ մէկ ընթերցումը մեր ուշագրութիւնը պարտի գրաւել . առջի tahtimhodshi եթ . יִתְחַדְּשׁוּ הַחֲדָשִׁים գրաբ . Թարգմ . Թարասոն , յն . Θαδασών հայ . աշխ . Թաքթիմադասը վերածեալ է այժմ խաղիւմ-ֆասեշի , որ է , Կադէսի Գետացիք , կամ Գետական Կադէս : Սա երեւելի քաղաք մ'էր որ դարերով ոտից կոռւան կամ ամրոց եղաւ իրենց , ի հովտին մրոնդէսի . Իսրայելի թագաւորութեան հիւս . սահմանին վրայ Նմաթայ մուտքին մօտ էր : Դաւթի աշխարհադիր պաշտօնեայք երբ Իսրայելի մարդահամարը կատարելու զրկ լեցան , մինչեւ այս կէտը հասած էին : (Բ . Թագ ԻԴ . 6) :

Վերջապէս կյիշուին նաեւ առ թագաւորութեամբ Սողոմոնի , Գ . Թագ . Ժ . 28-29 , Ջայս եւս , նման վերնոյն , Եօթանասունք սխալ հասկցած եւ թարգմանած են . բնականաբար հայերէն գրաբար թարգմանութիւնն ալ ոչ ոք պիտի լինէր . ինչպէս կտեսնուի :

Գրաբար հին քարգով .

Ճշգրիտ քարգով .

« Եւ ելք երիվարաց Սողոմոնի յեգիպտոսէ եւ ի Թեկուայ վաճառք արքայի եւ առնուին ի Թիկուաց գնովք :

« Եւ երիվարք Սողոմոնի ելանէին յեգիպտոսէ եւ վաճառականք արքային հանէին զնոսա երամական եւ առնուին զերամական գնովք :

Եւ ելանէին ելք կառաց յեգիպտոսէ , փոխանակ արծաթոյ եւ ձի ընդ հարիւր եւ յիսուն արծաթոյ եւ աչպէս թագաւորաց ամենեցունց . Գետտիմայ եւ թագաւորացն Ասորւոց որ ընդ ծովակողմն ելանէին : »

Եւ ելանէին ելք կառաց յեգիպտոսէ ընդ 600 սիկղա արծաթոյ եւ ձի ընդ հարիւր եւ յիսուն արծաթոյ նոյնպէս էր ամենեցուն թագաւորացն Գետացւոց եւ Ասորւոց որք նոյն վիմբ ստանային իւրեանց երիվարս »

« Եւ Սողոմոնին ձիերը եգիպտոսէն կուգային , եւ թագաւորին վաճառականներուն կարաւանը մէկ որոշուած գնով մը ձիերու երամակներ կգնէր . եւ եգիպտոսէն մէկ կառք մը դուրս ելլելուն վեց հարիւր արծաթով վեր կհանէին եւ մէկ ձիս հարիւր յիսուն : Ու Գետաց ըսողը թագաւորներուն համար եւ Ասորւոց ըսողը թագաւորներուն համար ալ , անոնց ձեռքովը այնպէս կհանէին » :

Ասկէ յայտ է որ, Երբայցի վաճառականք էին միջնորդք Հիւսիսի եւ Եգիպտոսի, եւ զի կարծէին ոչ միայն Իսրայելի այլ Քետացի թաւաւորաց համար: Քետացիք, որոց հաճար ակնարկութիւն կըլլայ հոս, կվերաբերէին Հիւսիսի. եմոթ, եւ Կադէս՝ առ որոնդեաւ, լինելով նոցա վերջին սահմաններն:

Բայց Մենդոց Դիրքն ի հանդէս կը բերէ ուրիշ Քետացիներ, «Քեւտի որդիքը» ինչպէս կկոչուին որոց վայրն է Պաղեստինու ծայրագոյն Հարաւը:

Արբահամ (200) Ն. Գ.) Քետացի Երրոնէն գնեց Մաքվելայի քաւայրը ի Քեփրոն (ԻԴ). եւ Նաաւ կնութեան առաւ զՅուդիթ զուստըր Քեւերայ Քետացւոյ եւ զԲասեմաթ, զուստըր Ելոնայ Քետացւոյ (ԻԴ. 34) կամ ինչպէս կըսուի այլուր «զՍ.դգա զուստըր Ելոնայ Քետացւոյ» (ԼԶ. 2): Սոյն այս Քետացիք են, զորոց կճառէ Մենդոց գրքին տաճներորդ գլխոյն Ազգագրական տախտակը. կըսէ «Քանան ծնաւ զՍիդոն զանդրանիկն իւր եւ զՔեւտ, զԱմովրացին եւ զՆեմաթացին» (համար 15):

Այսու միայն կրնայ մեկնուիլ Եգեկիէլի այն խօսքը որ կուղղէր Երուսաղէմի թէ «Սկիզբն քո եւ ծնունդ յերկրէն Քանանացւոց, Հայր քո Ամովրացի եւ մայր քո Քետացի»: Քետացի Ուրբան ալ, Դաւթի հաւատարիմ պաշտօնեայն, էր մանաւանդ Քեփրոնի շրջականերէն, ուր թագաւորեց Դաւիթ եօթը տարի, քան Կիւսիսի հեռաւոր Քետացիներէն: (1)

Բայց ի Կիւսիսայիններէն, Քեփրոնի շրջակաները կար Քետացի Ժողովուրդ մը որուն կպարտէր Երուսաղէմ մասամբ իմն իւր գոյութիւնը: Եգեկիէլ մարգարէ Երուսաղէմի հիմնարկութիւնն կվերագրէ թէ Ամովրացւոց եւ թէ Քետացւոց. ուրեմն Յիւրուսացիք, որոցմէ յափշտակեց Դաւիթ այդ քաղաքը, պէտք էր որ վերաբերէին ասոնցմէ միոյն կամ միւսին եւ կամ երկուքին ալ: Ինչ որ ալ ըլլայ, այլուր գիտենք որ Քետացիք եւ Ամովրացիք սերտիւ յարեալ էին իրարու. այսպէս էր ի Քեփրոն, ուր առ Արբահամու ս'չ միայն Քետացին Եփրոն կընակէր այլ եւ երեքին որդիք Մամբրէի Ամովրացւոյ (ԺԴ 13): Եգիպտական արձանագրութիւնք կցցնեն որ երկու ազգերն ալ միացած էին ընդդէմ Եգիպտացւոց ի Կադէս Որոնդեայ: Կադէս թէեւ էր Քետական հսկայ ամրութիւն, կնկարագրուի իբրեւ թէ «էր յերկրին Ամաւրայ Amaur»

(1) Մանեդոյ (Maneto) կըսէ թէ «Երուսաղէմ Հիւքսոս փախստաւ կաններէ շինուեցաւ» եւ ըստ թուոց ԺԴ. 29 Տալանիս (Zoan), Հիւքսոս մայրաքաղաքն Եգիպտոսի, Քեփրոնէն 7 տարի յետոյ շինուեցաւ. Հիւքսոսք (այսինքն Եգիպտոսի Հովիւ թագաւորք) Քետացի լինել կթուին. Քեփրոն նախ շինուցաւ իբրեւ ոտից կոռան եւ եգիպտական արշաւանքը հետպնդէ կազմակերպեցաւ:

այն է Ամովրհացւոց, եւ նորա թագաւորը ոչ իբրեւ Քեսացի այլ իբրեւ Ամովրհացի: Դէպ ի հիւսիս, այն երկրին մէջ զոր Քեսացիք իւրացուցած էին, կդառնան քաղաքներ որք Ամովրհացւոց կվերաբերէին, եւ Դամասկոսի տրուած հին Ասուրական տիտղոսն էր Gar-emeris Կար-Եմուրիս, որ ոչ այլ ինչ է բայց Gar-Amoris, այն է Ամովրհացւոց Կար քաղաքը: Յակոբ Նահապետ զՍիւլքէմ «առաւ ի ձեռաց Ամովրհացւոց» ԽԸ. 22: Եւ Ովգի ու Սեհոնի Ամովրհացւոց թագաւորութիւնը կպարու նակէր ընդարձակ հողեր Յորդանանու արեւելեան կողմը:

Ի հիւսիսոյ Պաղեստինի այն լեռնային շղթայն յորում կայ Կադէս-Բառնէաի սրբարանն, կվերաբերէր Ամօրհացւոց (Մնն. ԺԴ 7. Բ. օր. Ա 19. 20): Եւ յայտ է ի թուոց (ԺԳ. 29) որ մինչ Ամադեկացիք կբնակէին «յերկիրն հիւսիսոյ եւ Քանանացիք առ ծովեզերք եւ ի հովտն Յորդանանու, Քեսացիք, Յերուսացիք եւ Ամովրհացիք կբնակէին ի միասին ներքնաշխարհի լեռանց մէջ: Ամօրհացւոց հինգ թաղաւորաց մէջ էին նաեւ Երուսաղէմի եւ Քեփրոնի թագաւորները որոց դէմ մարտնչեցաւ Յեսու եւ սպանեց: Յեսու Ժ. 3. 25:

Քեսացիք եւ Ամօրհացիք ուրեմն խառնուած էին իրարու հետ ի լեւրինս Պաղեստինայ. նման այն երկու ցեղերուն զորոց զգալիօք կվկայեն թէ արգի կելտական նոր սերունդը կձեւացնեն. բայց եզրպտական արձանագիրք կցցնեն թէ, նոքա ունէին յոյժ տարբեր սկիզբ եւ ծագում եւ յոյժ տարբեր նկարագիր:

Քեսացիք էին կարճահասակ, դեղնամորթ եւ Մոնկոլիան դիմագծով, որոց reciding փոս ճակատներու, խոտորահայեաց, եւ երկայնաձեւ, վերի ծնօտները նկարուած են ճիշտ, եզրպտական արձանագրաց վրայ. ինչպէս նաեւ Քեսական արձանագրութեանց վրայ այնպէս որ չը կրնար մնդադրուիլ Եզրպտական նկարիչն զանոնք տգեղ կերպով նկարելուն համար. եւ եթէ Եզրպտացիք տգեղ նկարեցին զանոնք, պատճառը այն էր որ իրաւ'ցնէ տգեղ էին Քեսերը: Ընդ հակառակն Ամօրհացիք երկայնահասակ եւ դեղեցիկ ժողովուրդ մ'էին, նոքա կնկարուին սպիտակ մորթով, կապոյտ աչքերով եւ կարմրուկ դեղին մաղերով, ճիշտ ինչպէս են սպիտակ ցեղի ժողովուրդները:

Իռլանտացի երեսիլի հնախոյն Ճորճ Բէգրի (George Petrie) կշեռէ անոնց նմանութիւնն Փոքուն Ասիոյ Տարտանեանց հետ, որք Յոնիական Մովուն սպիտակամորթ ցեղերուն եւ Հիւսիսային Ափրիկէի խարտիշներ Լիբիացւոց մէջտեղ կապ մ'են: Սոյն Լիբիացիք բազմութեամբ կգտնուին դեռ այն լեռնային ջերմագին երկիրներուն մէջ, որ կտարածուին Մարդի եւ Ալճերիոյ արեւելեան կողմը եւ որք յոյժ ծանօթ են Գաղիացւոց Քապիլ անուամբ: Ճանապարհորդ մը երբ առաջին անգամ կտեսնէ զանոնք Ալճերիի մէջ, անհնարին է որ չըմբռնէ անոնց որոշ նմանութիւնն Մեծին Բրիտանիոյ ժողովրդոց մէկ մասին հետ: Անոնց

մորթին վրայ ցանուած սպիտակ պիսակները, կապուտիկ աչքերնին, ոսկեգոյն կարմիր մաղերը եւ երկայն հասակը կյիշեցնեն Իդանտական դիւղի մը պարզամիտ Կելտացին: Եւ երբ կտեսնենք թէ, անոնց գանկերը, որ երկայնագլուխներու տիպարին կվերաբերի, նոյն են իրենց այսմու բնակած երկրին մէջ գտնուող նախապատմական շրջաքարերու մեջէն գտնուած գանկերուն հետ, կհետեւցնենք թէ ասոնք կներկայացնեն եգիպտական արձանագրաց սպիտակամորթ Լիբէացւոց ներկայ սերունդները:

Պաղեստինու մէջ ալ կհանդիպինք խարտիշահեր կապուտաչուի ցեղի մը, յորում կտեսնենք հին Ամօրհացւոց շառաւիղը: Ճիշտ ինտոր որ Գալիլէներուն մէջ կտեսնենք հին Լիբէացւոց սերունդը: Գիտենք թէ Ամօրհական տիպարը, Քանանու դրաւումէն դարե՛ր ետքն ալ, տակաւին ի գոյ էր Հրէից մէջ: Եւս գերինները, զորս Սիսակ Եգիպտոսի թագաւորը վարեց առ Ռոբովամու Յուդայի հարաւային քաղաքներէն, կվերաբերին Ամօրհական սերնդին: Ինչպէս կերեւի անոնց պատկերներէն քանդակեալ Քառնաքի հոչակաւոր մեհենին որմոց վրայ: Եւս գերիններու կանոնաւոր արծուատիպ կիսաղէմը, ցից այտերը եւ մարտային երեւոյթը՝ աւելի Ամօրհական դիմագծեր են քան հրէական: Հասակի բարձրութիւնը սպիտակ ցեղի որոշիչ յատկանիշներէն մին եղած է միշտ: Քեփրոնի Ամօրհացի բնակիչները, Ենակիմք, Եփրայեցի լրտեսներու, որք զՔանան քննելու դրկուած էին Մովսէսի կողմանէ, հսկաներու պէս երեւցան: մինչդեռ իրենք՝ մարախներու պէս էին անոնց քով (Թիւք ԺԳ/33: Իսրայելացւոց դրաւումէն յետոյ, Ենակիմներու մնացորդը ընաւ կեցաւ Գազայի, Գեթի եւ Ասկաղոնի մէջ (Յեսու ԺԱ. 22) եւ Դաւիթի ժամանակ Գեթացի Գողիաթը եւ իւր բարձրահասակ հսկայազարմ ընտանիքը, սարսափի առարկաներ էին միշտ իրենց դրացեաց. Բ. Թագ. ԻԱ 15-22: Որոշ է ուրեմն ուր Քանանաբնակ Ամօրհացիք կվերաբերին նոյն սպիտակ ցեղին, նման Հիւսիսային Ափրիկէի Լիբէացւոց, եւ նոցին նման, կգերազասէին լեռները տաք դաշտերու եւ ցած ձորերու: Լիբէացիք ինքնին կպատկանին ցեղի մը, որ կտարածուի Սպանիական թերակղզւոյն եւ Գաղիոյ արեւմտեան կողերէն մինչեւ Բիւտանական կղզիները, Հետաքրքրական է որ, ուր որ սպիտակ ցեղի այս ճիւղը տարածուած է, շրջաքարի մասնաւոր ձեւ մը կամ խոշոր անտաշ քարերէ շինուած գերեզմանաձեւ սենեակ մը կընկերանայ իրենց: Քարերը հողին մէջ չիփ չիտակ դրուած են եւ ուրիշ խոշոր սալաքարերով պատած: Եւստոյ ամբողջ սենեակը հողէ կամ մանր քարերէ բաղկացեալ կարկառակոյտներու ներքեւ պահուած է: Եւ անցքը դէպ ի շրջաքարերը շատ անգամ տեսակ մը նրբանցք (corridor) է:

Սոյն շրջաքարերը կգտնուին ի Բիւտանիա. ի Գաղիա. Սպանիա. ի Հիւսիսային Ամերիկա. եւ ի Պաղեստին. մասնաւոր կերպով Յորդա-

նանու արեւելեան կողմը . եւ անոնց մէջը թաղուած գանկերը կ'իրաւ բերին dolichocephalic աշխնքն երկայնագլուխներու տիպարին :

Կարեւոր համարեցանք սոյն մանրամասնութեանց մտնել եւ Ամօր հացուոց մասին եղած արդի խուզարկութիւնները եւ գիւտերը յիշատակել . որպէսզի խնամքով որոշուին Գետացիներէն , որոց հետ խառնուեցան յետոյ :

Շատ հաւանական է որ դեռ Գետացիք չժամանած , Ամօրհացիք կը տիրանային Պաղեստինու : Սոքա աւելի ընդարձակ մակերեւոյթի մը վըրայ տարածուած էին . մինչ Սիւքէմ , կամ Գորդանանու արեւելեան կողմը . Գետացուոց հետքերը չեն երեւիր , ուր Ամօրհացիք երկու զօրաւոր իշխանութիւններ հաստատած էին (Մննդ . ԺԴ . 7 .) եւ երբ կանխագոյն ժամանակաւ Ամօրհացիք կ'իջուին ի Ս . Գիրս իբրեւ բնակիչք Առասան , դամարի կամ Ենգատտիի , առ եզերք Մեոեալ ծովուն , Գետացուոց յիշատակութիւնը բնաւ չըլլար . ոչ ալ անոնց հետքերը կ'գտնուին :

Պաղեստինաբնակ Գետական գաղութն պարփակուած էր Յուդայի լիւանց մէջ , փոքր գաւառի մը մէջ . անոնց զօրութիւնը կ'կայանար հեռաւոր հիւսիսի մէջ , ուր Ամօրհացիք բաղդասարար տկար էին : Ճշմարիտ է թէ , Կաղէան առ Որոնդեսաւ , Գետացուոց ձեռքն էր . բայց ճշմարիտ է նաեւ որ , Ամօրհացուոց երկրին մէջ կ'գտնուէր եւ անոնց կ'պատկանէր ի նախնուան . Ուստի պարտինք նկատել զԱմօրհացիս իբրեւ կանխագոյն ազգաբնակութիւն մը . որոց խառնուած էր վերջերը Գետական սերունդը եւ խնամութիւն ըրած : Բայց թէ ո՞ր դարուն մէջ տեղի ունեցաւ այդ իրերախառնումը , անկարող ենք առ այժմ որոշել զայդ :

ԳԼՈՒԽ Բ

ՔԵՏԱՃԻՔ ԸՍՏ ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ԵՒ ԱՍՈՒՐԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆՆԸ .

Առաջի գլխուն մէջ տեսանք ինչ որ կար ի Ս . Գիրս . Գետի որդւոց մասին : Սոքա էին կարեւոր ժողովուրդ մը ի Հիւսիսակողմն Ասորոց (Syria) որ կ'կառավարուէր թագաւորներու ձեռամբ առ Սողոմոնի . եւ որոց զօրութիւնն էր յոյժ ահարկու իրենց Սիւրիացի դրացեաց : Բայց անոնցմէ ճիւղ մըն ալ հաստատուած էր Պաղեստինու ծայրագոյն հարաւակողմն , որուն լերանց մէջ կ'ընակէին Ամօրհացուոց հետ միատեղ եւ Երուսաղեմի հիմնարկութեան մէջ մաս ու բաժին ունեցած էին : Սոյն Պաղեստինաբնակներէն էր Սահառի որդիին Եփրոն որմէ գնեց Աբրահամ Մաքիիլայի քարայրն ի Գիփրոն եւ Եսաւայ կանանց մին ի նոցանէ էր : Յեանագոյն ժամանակու Գետացի Ուրիան Դաւթի գլխաւոր պաշտօնեաներէ մին էր եւ անոր կ'ինը ոչ միայն Սողոմոնի Իմաստնոյ մայրն , ալ

և Քրիստոսի հեռաւոր նախամամերէն մին, ուրեմն մեզի համար սոյն Յուդայաբնակ Գետացիները մասնաւոր շահեկանութիւն մը ունին :

Եզրպտական եւ Ասորական արձանագրութեանց լուծումն ու ընթերցումը Գետացւոց ծագման եւ պատմութեան վրայ մեծ լոյս սփռեց եւ ցյուց թէ, ցեղը որուն կպատկանէին նոքա, ժամանակաւ քաղաքաւորութեալ Արեւելից Պատմութեան մէջ յոյժ կարեւոր դեր մը կատարած են : Եզրպտական արձանագիրք կկոչեն զանոնք Խէթա կամ Խաթա :

1

ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

Խէթացիք կամ Գետացիք, առաջին անգամ ի հադէս կուգան Եզրպտական պատմութեան մէջ իրրեւ մրցակիցք Փարաւոնաց թէ ի խաղաղութեան եւ թէ ի պատերազմի եւ այս շրջանը ժԲ. հարստութեանն սկսեալ կսկսէ մինչեւ Ի. Ը :

Եզրպտական պատմութեան սոյն շրջանը աւելի լաւ հասկնալի ընեալու համար հոս քիչ մը մանրամասնութեանց պիտի մտնենք .

Երբ Աբրահամ Նահապետն, ըստ Ս. Գրոց, Եզրպտոս իջաւ (Ծննդ. ժԲ. 10) հոն արդէն շատ հին կայսրութիւն մը հիմնուած էր, որոյ պատմութիւնն կսկսի Մէնէսէ (Menes) : Սա Նեղոսի հովտին անկախ գաւառները միացնելով, թագաւորութիւն մը կազմած եւ իւր անիւնը Մեմփիս հաստատած էր .

Առաջին վեց հարստութիւնք՝ որք 1478 տարի իշխեցին, կներկայացնեն «Հին Կայսրութիւնն» : Չորրորդ հարստութեան իշխանաց օրով շինուեցան Ճիդէյի բուրգերը, Հին կայսրութիւնն ամենայն մասամբ Եզրպտոսի Ոսկեդարն է . ապագայ դարուց մէջ արուեստն ու զարգացումը երբեք հինին չհաւասարեցաւ :

Վեցերորդ կայսրութեան փակմամբ Եզրպտոսի համար անկման եւ նեղութեան շրջան մը սկսեց . հաղիւ ժԲրորդ Հարստութեան ռազմատէր իշխանաց օրով է որ կենդանութիւն մը ի յայտ կուգայ . Մայրաքաղաքը հարաւի նոր քաղաք մը, Թեբէ, փոխադրուած է եւ նոր Աստուած մը, Ամոն, կտիրէ Եզրպտոսի համայն Աստուածոց վրայ : Իշխող տարրը Հին Կայսրութեան՝ մարդոցմէն թէ արեամբ եւ թէ՛ կարագրաւ եւ կերպարանօք բոլորովին տարբեր էր : Եզրպտական արուեստի այժմու յատկանշին էր կոշտ ու բիրտ ոճ մը . գլխովին աննման նախկին Կայսրութեանց արուեստին ազնուութեան եւ կորովին :

Կառավարութիւնն աւելի միապետական եղաւ եւ կթողայինը յաջորդեց բրգական ճարտարապետութեան . բայց «Միջին Կայսրութիւնն»,

ինչպէս կկոչուէր, երկար չտեւեց. Գանանէն եւ Արաբիայէն Սեմական հրոսականեր ողողեցին երկիրը եւ հաստատուեցան ի Զօն կամ Տանայիս (ապա Ramses):

Գրեթէ հինգ դար (511 տարի) եգիպտացիք հեծեցին այս օտար լուծին ներքեւ: Բնիկ իշխաններ գէպ ի հարաւ, Վերին Եգիպտոս. ապաստանեցան եւ հետզհետէ զօրութիւն ստացան. մինչեւ որ Աահմէս կամ Ամօսիսի առաջնորդութեամբ, հիմնադրին ԺԸ. հարստութեան, յաջողեցան արտաքսել սոյն ատելի օտարները: Սոյն օտարականք պատմութեան մէջ ծանօթ են Հիւֆսու = հովիւ անուամբ. զի Հիւքսու է եգիպտական ինֆ-Շասու բառը «իշխան Շասուի» այսինքն «վրանաբնակաց» (պէտէվիներու). արձանագրութեանց մէջ կկոչեն զինքեանս Մէնթի Menti անուամբ: Աբրահամու պանդխտութեան միջոցին յեգիպտոս, Հիւքսու ինքնակալը կիշխէին եւ արքունիքը Տանայիս էր. հոն սեմական ժողովուրդ մը կար արդէն որ իրեն պէս սեմական լեզու մը կը գործածէին. բնականաբար սիրով ընդունուեցաւ Աբրահամ:

Հիւքսու թագաւորք փոխանակ սեմական շայրք = իշխան անունին, որով կվարէին իրենց նախնիք, ստանձնած էին Եգիպտացի թագաւորաց «Փարաւոն» տիտղոսը, որ արձանագրութեանց մէջ կերեւայ թիւ-աս կամ թիւ-աօ ձեւով, նշ. «մեծ տուն», պալատն յորում կբնակէր. թագաւորին տեղ առնուելով, ինչպէս զարդիս «Դուռը» կամ «Բարձրագոյն Դուռը» կնշանակէ Թուրքիոյ Վահափառ Սուլթանը, Յովսեփի Եգիպտոս տարուած ատեն Տանայիսի (Zoan) եւ Թէփէի արքունեաց մէջ յոյժ սակաւ տարբերութիւն կար: Հիւքսու պաշտօնեայք ստանձնած էին բոլոր եգիպտական պաշտօնական անունները. թէեւ իրենց գլխաւոր աստուածն էր Սէդ, բայց Եգիպտոսի բոլոր աստուածութիւնները կպաշտուէին դարձեալ: Փարաւոնի դահճապետին Պետափրէսի եւ Արեգ քաղաքին քրմին Պետափրայի եւ նորա դստեր Ասանէդի անունները զուտ եգիպտական են. Բադաբա-Ռա = Արեւ-աստուծոյ նուիրեալ. Ասանէդ = Նէդ աստուծոյ նուիրեալ: Արեգ քաղաքն է եգիպտական Աննու, եւ երբ Օնը որ յուն. Հէլիօպօլիս եղաւ յետոյ, որմէ հայերէն Արեգ. Յովսեփայ տրուած անունը Փսոմթոմփանէ եգիպտ. թեփթեկեթա'անիս նշ. կենսաբաշխ նահանգին կառավարիչը. աս նահանգն էր Դեմեմի երկիրը, յորում բնակեցան Իսրայելացիք եւ ապա շինեցին անդ Փիթոմ եւ Ռամսէս քաղաքները:

Իսրայելացիք կիշխատակուին Աբէրուի = եբրայեցի անուամբ «օտարականաց խումբ մը» զորս Հռամսէս Բ. գործածեց «յիշատակարանաց կառուցման համար»: Եթէ Աբէրուի ընդունուի իբրեւ եբրայցի, պարտինք ընդունել նաեւ որ, անոնցմէ խումբ մը մնացին յԱրեգ, Յովսեփայ կնոջ քաղաքը, եւ չհետեւեցան Մովսէսի եւ աղքատ ու ճնշեալ Իսրայելացւոց, ի խոյզ Աւետեաց երկրին. զի Հռամսէս Գի

օրով հաստատագիր document մը կայ, որոյ մէջ 2083 դաղթական Արէ-
րուիններու յիշատակութիւն մը կընէ յԱրեգ. «ասպետներ. թագաւորաց
որդիք. եւ ազնուական սեպուհներ Արէրուիններէն, հաստատուած ժողո-
վուրդ մը, որք բնակին աստ»:

Երբ Գետացւոց հետ յարաբերութեան շրջանը կսկսի, Հիւքսոսեւ-
րու, այսինքն Հովիւ թագաւորաց օտար լուծը շատոնց խորտակուած եւ
եզիպտոս իր անկախութիւնը լիովին վերստացած է. Եգիպտոսի ինքնա-
կալք որոշած կթուին վրէժխնդիր ըլլալ Ասիայէն, այն ամեն թշուա-
ռութեանց եւ նուաստութեանց համար որոց մատնած էին զիրենք Ասի-
ական ասպատակները: Պատերազմը սկսեց նախ Տէլդայի մէջ բնակող
Ասիացիները վռնտելով եւ վերջացաւ զանոնք իրենց իսկ բնավայրին,
այսինքն Պաղեստինու եւ Սուրիոյ մէջ, հարուածելով: Թօթմէս Ա.
(1600 Ն. Ք.) քալեց մինչեւ Եփրատայ եզերքը եւ «կայսրութեան սահ-
նը» նահարինայի երկրին մէջ դրաւ: Նահարինան էր Ս. Գրոց «Արամ-
նահարայիմ»ը, որ է Երկուց գետաց, այսինքն, Միջագետաց Արա-
մը: Ասուրական արձանագրութիւնք ճշդած են Արամի դիրքը. այդ կը
կոչուէր իրենց լեզուաւ Միդղանի, եւ էր «ի հանդիպոյ երկրին Գետա-
ցւոց», Եփրատայ արեւելեան կզերքը, Քարքամիսի եւ Պալեսի գետին
բերանը: Թօթմէս Ա. ի դարուն մէջ առաջնակարգ նահանգ մ'էր այս
Միդղանին, յԱրեւմտեան Ասիա (1):

Գետացիք դեռ իրենց անունն ահարկու ըրած չէին, եւ Եգիպտա-
կան միապետը կճակատէր այդ Միջագետի ժողովրդեան դէմ, ուր կ'իշխէր
շատ ետեքըը Գուսարսագիմ (2):

Գետացիք այդ միապետին թոռան ժամանակ, այսինքն Թօթմէս
Գ. ի օրով, Եգիպտացւոց դէմ ելան. Եգիպտացիք կ'որոշեն զանոնք մեծ
եւ փոքր անուններով, վերջինք Թերեւս լինէին Յուդայի հարաւաքնակ
Գետացիները: Ինչ որ ալ լինի այս Թօթմէս ինթայի մեծ երկրին թա-
գաւորէն հարկ ընդունեց. որ կբաղկանար ոսկիէ, խափշիկ գերիններէ,
ծառաներէ եւ աղախիններէ, եղներէ եւ սպապաւորներէ, թէ Գետա-
ցիք կազէսի տիրացած էին թէ ոչ չենք գիտեր. եթէ տէր էին, պարտ
էին բաժին ունենալ Մակեդոնովի պարսպաց քովերը տեղի ունեցած կա-
տաղի պայքարին մէջ ընդգէմ Եգիպտացւոց, եւ որ վերջացաւ երկարա-

(1) Արամ կ'իշուի Սիւրիա կամ Ասորիք, կ'ուշանակէ լեւնագաւառ-
էր Պաղեստինու հիւսիս-արեւելեան կողմը: Կային շատ մը փոքր թագա-
ւորութիւններ կամ երկիրներ Արամացւոց, Սուրայի-Արամ, Դամասկոս
սի Արամ Բատան Արամ, Արամ-Նահարայիմ, որոց ամէնն միացան մա-
մանակաւ Դամասկոսի Արամին ներքեւ եւ եղան մէկ Արամ. որպէս զի
շփոթութիւն չըլլայ, պիտի կոչենք Սիւրիա:

(2) Եբր. Գուշար-բիշադիմ מִיְּשָׁרָיִם «ամբարիշտ եթովպա-
ցին» «եւ մատնեաց Տէր... զիւրայէլ ի ձեռս Գուսար-Մագէմայ, արքային
Ասորոց Միջագետաց եւ ծառայէին նմա ամա ութն» Դատ. Գ. 8. 10:

տեւ եւ արեւնահեղ պատերազմներէ յետոյ, յօգուտ Թօթմէսի, Դեռ Թօթմէս չմեռած, Նգիպտոս տէր էր եղած Պաղեստինու եւ Սիւրիոյ, մինչեւ Նփրատայ փոխունը եւ Նահարինայի երկիրը, իւր քաջամարտիկ սպարապետներէ մին իւր գերեզմանին պատերուն վրայ կպատմէ թէ, ինչպէս Հալէպի շրջակաները բազմաթիւ գերիներ տուաւ, եւ Նփրատայ ջուրերն ճեղքելով իր տիրոջ հետ միացաւ որ Գարքամիւր, Քեւտական ոստանն ու ամրակուռ բերդը, պաշարած էր։ Կազէս առ Որոնգեաւ, Քեւտական երկրորդ ոստանն, ինկած էր արդէն, եւ ժամանակուան մը համար համայն Արեւմտեան Ասիա Նգիպտական ինքնակալին հպատակած էր։ Նոյն իսկ Ասորեստանի Թագաւորը զրկած էր իւր Թանկագին ընծաները եւ շնորհաւորութիւնները, ինչպէս կերեւի, իբրեւ դաշնակից։

Նգիպտական կայսրութիւնը արեւելքէն Նահարինայի երկիրը հասած էր, եւ հիւսիսէն՝ Ութագուց մեծ երկիրը, Բայց այսքան հզօր դրացիներ երկար ժամանակ խաղաղ չէին կրնար մնալ։ արձանագրութեան հատակոտոր մը կը պատմէ թէ Թօթմէս Գ. ի Թոռան. Թօթմէս Դ. ի առաջին արշաւանքն ուղղուած էր Քեւտացու վրայ, եւ Թօթմէս Դ. ի որդին եւ յաջորդը Ամինովփիս Գ. հարկ զգաց Նահարինայի թագաւորին հետ ամուսնական դաշնագրութեան մը մասնելով, իւր դիրքը զօրացնել սահմանադիւին վրայ։ Սոյն ամուսնութիւնը յոյժ տարօրինակ հետեւութիւններ ունեցաւ Նգիպտոս, նոր Թագուհին իրեն հետ բերաւ օտար անուն մը եւ օտար սովորութիւններ, այլ եւ օտար կրօն մը, Նէ մերժեց Թէբէի Ամօն աստուծոյն երկրպագութիւնը եւ ուրիշ Նգիպտական աստուծոց պաշտօնը։ եւ փարեցաւ իւր նախահարց հաւատքին եւ պաշտաման, որոց երկրպագութեան գերագոյն առարկան էր արեգական գունտը։ Նոյն իսկ Քեւտական արձանագրութիւնք կցցնեն թէ արեւու մատուցեալ այս պաշտօնը ո՞ր աստիճան ջերմեանդ հաւատացեալներուն էր ի հիւսիսային Սիւրիա։ Պիրէճիքէն Բրիտանական Թանգարանը բերուած արձան մը կ'ներկայացնէ Թագաւոր մը իւր գլխուն վրայ արեգական Թեւաւոր սկաւառակով, կտեսնուի նաեւ ի Պողազ Կէօյ, հեռաւոր հիւսիսի, Փոքր Ասիոյ, Քեւտացի արձանագործներ ժայռերու վրայ փորած են Թեւաւոր գունտն արեգական։

Ամինովփիս Գ. ի որդին Ամինովփիս Դ. ի մօրը կրօնին մէջ հրահանգուած լինելով, երբ որ բազմեցաւ իր հօրը գահուն վրայ, ջան ի գործ դրաւ իւր կամակոր հպատակաց ուսուցանելու սոյն նոր հաւատքը։ Թէրէ բնակող քրմական ամբողջ դասը, որք յոյժ մեծ ազդեցութիւն ունէին, ժամանակ մը ընդդիմացան։ բայց վերջապէս Թագաւորը վերջապէս ամենեւեց Խիւն-Ազին.՝ արեգակնային վսեմափառութիւնն, տիրողոսն եւ թողով թէրէ եւ անոր նուիրական վաղեմի մեհեանները, իրեն համար նոր մայրաքաղաք մը կառուց, այս նոր աստուածութեան նուիրեալ։

Դիրքն էր նեղոսի արեւելեան եզերքը դէպ ի հիւսիսակողմն Ասի-
ուդայ, որոյ հոյակապ աւերակներն ծանօթ են քնիլներու Թէլ-էլ-Ա-
մառնա անուամբ: Քաղաքը լցաւ նոր հաւատքին հետեւողներով եւ որոց
գերեզմանները կը գտնուէին դեռ ցից ապառաժներու մէջտեղ, որք
իրբեւ պարիսպ կրարձրանան արեւելեան կողմին անապատին վերջերը,
Բայց երկար չտուեց քաղաքին գոյութիւնը. իրեն-Ադին. հերձուածող
Թագաւորին, մահէն յետոյ, թէեւ իր հաւատքը դաւանող մի քանի իշ-
խաններ յաջորդեցին իրեն. բայց անոնց իշխանութիւնը յոյժ կարճատեւ
եղաւ եւ ի վերջոյ ի գահ անցաւ ինքնակալ մը որ վեր ընդգրկեց իւր
նախահարց կրօնն. իրեն-Ադինի մայրաքաղաքը երեսէ ինկաւ եւ ամա-
ռացաւ. եւ բնաւ երբէք բնակելի չեղաւ այլ եւս:

Սոյն Թէլ-Ամառնայի աւերակներէն գտնուած արձանագրութիւն-
ներ, Իսրայելացւոց ելքէն առաջ եղող սոյն շրջանի միջոցին Արեւել-
եան երկիրներու պատմութեան մասին մեծ լոյս կ'սփռեն. կ'աւելնէ պնաս
կիտներու մեծ հաւաքածոյ մը գտնուեցաւ նման Նինուէի եւ Բաբելոնի
աւերակներէն հանուածներուն. նման բաբելոնականին սեպածեւ գրով
եւ ասորաբաբելոնական լեզուաւ գրուած: Կարողուական նամակներ եւ
պաշտօնագրեր, գրուած Պաղեստինու, Սիւրբոյ, Միջագետաց եւ Բաբել-
ոնի իշխաններէն եւ կառավարիչներէն առ իրեն-Ադին եւ իւր հայրը
Ամնոսովիա Գ.: Ասոնցմէ որոշ կերեւի որ բաբելոնեան լեզուն միջագ-
ային բարբառն էր եւ սեպագրութեան մանուածոյ ձեւն էր քաղաքա-
կրթեալ աշխարհի հաղորդակցութեան միակ միջոցը. բազումք ի սոցանէ
Թէրէի արքայական գիւններէն իրեն-Ադինի հրամանաւ Թէլ-Ամառնա
տարուած էին:

Ասոնցմէ կուսանինք որ Գետացիք կարչաւէին դիպ ի հարաւ եւ ի-
գիպտական Թագաւորին իշխանաց եւ գաշակցաց ահ ու սարսափ կ'աղ-
ղէին: Այս պնակիտներէն մին էր պաշտօնագիր մը ի հիւսիսային Սիւ-
րբոյ, խնդրելով Եգիպտոսի ինքնակալէն հնար եղածին չափ շուտով օգ-
նութիւն ուղարկել անոնց դէմ. իրեն-Ադինի հերձուածը նեղութիւն եւ
պառակտում բերած կ'թուի յեգիպտոս, որով իր անմիջական յաջորդը
ստիպեալ էին թողուլ զՍիւրբիս. ոչ միայն չկրցան օգնութիւն ղրկել ի-
րենց գաշակցաց, այլ եւ Եգիպտոսի զօրավարը անկարող էին զգէմ
առնել Գետական բանակաց:

Հոսմնէս Ա. որ էր ԺԹ. հարստութեան հիմնադիրը, պարտաւորե-
ցաւ Գետացւոց Սարգիլ Թագաւորին հետ յարձակողական եւ պաշտպա-
նողական դաշնագիր մը ստորագրել եւ ճանչնալ Գետական իշխանու-
թիւնը հաւասար Եգիպտականին: Ասկէ ետքը կարելի կըլլայ խօսիլ
Գետական կայսրութեան մը վրայ. Կադէս միանգամ եւս անցաւ ի ձեռս
Գետացւոց եւ Պաղեստինու ու Սիւրբոյ վրայ Եգիպտացւոց ի գործ դրած
աղքեցութիւնն Գետացւոց անցաւ. Տաւրոսի կոշտ ու կոպիտ լեռնական-

ները հարաւի բարգաւաճ դաշտերը իջան. Բաբելոնի եւ Քանանու մէջ եղած հաղորդակցութիւնն կտրեցին եւ քաղղէական սեպածեւ գրեւորն յաջորդեցին իրենց մեհենական գրութիւնները (մեհենագրերը heliograph). այլ եւս դադրեցաւ բաբելոնական լեզուն զիւանագիտական եւ քաղաքական լեզու մը լինելէ :

Հռամսէսի որդւոյն Սէդի առաջնոյ օրով. Եգիպտոս վերստացաւ իւր զօրութիւնը, թէ պէտուինները եւ թէ յելուգակները անասպատի սահմաններէն անդին վարեց եւ անձամբ յառաջ տարաւ պատերազմը Սիւրիոյ մէջ : Փղշտացւոց քաղաքներուն մէջ կրկին եգիպտացի պահակաւոր զօր դրուեցաւ : մինչեւ Որոնդէս գետն յառաջացաւ եւ զկաղէս առաւ յարձակմամբ : Անտտեն սկսեց բռն պատերազմը ի մէջ երկուց ազգաց, որ ամբողջ կէս դար տեւեց . Եգիպտոսի ոյժը սպառեցաւ բոլորովին, եւ հակառակ սնապարծ յաշաղանաց եգիպտական բանաստեղծաց եւ դպրաց, Եգիպտոս յոյժ ուրախ եղաւ երբ կրցաւ հաշտութիւն մը կնքել . սէր թողլով թշնամին համայն Փոքր Ասիոյ : Բաղդը ժպտեցաւ վերջապէս Սէդիի բանակին, անգամ մ'ալ ի գլուխ իւր զօրաց չուեց մինչեւ Նիբատ եւ Նահարինայի եզերքը, եւ ստիպեց Քետացւոց ինքնակալը զՄադալ հաշտութիւն խնդրելու : Լիբանանու ընկններն մեծ ցնծութեամբ ընդունեցին զինքը, եւ իրենց եղեւիները կտրելով տարին մինչեւ Նեղոս, նաւաշինութեան համար : Երբ որ Սէդի մեռաւ, Քետացիք կրկին առին զկաղէս, եւ պատերազմը վերսկսեց իրենց եւ Հռամսէս Բ. ի միջեւ :

Հռամսէսի երկար իշխանութիւնն անդադրում պայքար մ'էր իր ահարկու թշնամւոյն դէմ . պատերազմին բաղդը փոփոխական էր . երբեմն Եգիպտացիք յաջողութիւն կստանային, երբեմն իրենց թշնամիները, Պատերազմին հետեւանքն եղաւ Քանանացւոց քաղաքներուն աւերն ու կործանումը . երկիրը թշնամի բանակին ոտքին ներքեւ կոխկոտուեցաւ, քաղաքներն աւարի առնուելով քանդուեցան, երբեմն Հիւսիսի քետական արշաւախումբէն երբեմն հարաւի եգիպտական զօրքերէն : Զարմանալի չէ ուրեմն որ Քանանացիք ցամաք երկրին վրայ իրենց գեղեցիկ քաղաքները ձգելով Տիւրոսի նման ծովեզերեայ ամրութիւնները ապաստանեցան, «որոց քաղաքները հրոյ ճարձկ եղած էին ոչ շատ առաջ» կըսէ Հռամսէսի դարուն եգիպտացի ճանապարհորդ մը : Այսու կրնանք հասկնալ թէ ինչու այնչափ թեթեւ ընդդիմութեան բաղկեցան արշաւող Իսրայելացիք :

Իսրայէլի Եգիպտոսէն ելքը պատահեցաւ Հռամսէս Բ. ի, Նիւից Փարաոնին, մահուանէն քիչ յետոյ, եւ երբ Յեսու մտաւ ի Պաղեստին ժողովուրդը անդադար պատերազմներէ եւ պայքարներէ բոլորովին յոգնած, ահաբեկ եւ անմիաբան գտաւ :

Քանանու Իսրայելական գրաւման համար ճամբան պատրաստուած էր Քետացւոց շնորհիւ :

Բենդաւր, եգիպտացի պատկաւոր բանաստեղծ մը, թողած է Դիւ-
ցազներգութիւն մը, յորում կ'պատմէ Հռամսէսի քաջագործութիւնները.
նիւթն է «Կադէսի պարսպաց ներքեւ Եգիպտոսի ինքնակալին արիական
մէկ գործը» . բանաստեղծը գերմարդկային գործեր ընելու կարող դիւ-
ցազնի մը փոխակերպած է զՀռամսէս, եւ արտադրած է Հոմերի Իլիա-
կանը յիշեցնող դիւցազներգութիւն մը: Սակայն իր մանրամասնու-
թիւնք կ'պատկերացնեն ժամանակին ճշգրիտ պատմութիւնն եւ քետա-
կան կայսրութեան ընդարձակութիւնը եւ զօրութեան աստիճանն: Քե-
տի թագաւորը օգնութեան կրնար կոչել իւր գերիշխան դաշնակիցները,
ո՛չ միայն Սիւրիայէն, այլ եւ Փոքուն Ասիայ հեռաւոր գաւառներէն,
Քարքամիսի վաճառականները, Արբար կղզւոյն բնակիչները կը ճանչէին
իւր գերիշխանութիւնն. նման Տրովադայի (1) (Troad) Տարտանացւոց
(Dardanian) եւ Լիդիոյ Մէնիացւոց (Maionians): Քետական կայսրութիւ-
նըն արդէն եղած լինցած իրողութիւն մ'էր. Եփրատայ եգերքէն մինչեւ
Նգէական ծովուն ափունքը, պարունակելով իր մէջ թէ քաղաքակիրթ
Սեմականներ եւ թէ Յոնիական ծովուն կոշտ բարբարոսները:

Ն. Ք. 1383ին Հռամսէսի իշխանութեան հինգերորդ տարին պատա-
հեցաւ այն դիպուածը որ Եգիպտացի Հոմերոսին նիւթ տուաւ քերթելու:
Եգիպտական բանակը յառաջացած էր դէպ ի Որոնդէս եւ Կադէսի չըր-
ջականները, հոն երկու պետուէն լրտեսներ բռնեցին, որք խոստովանե-
ցան թէ Քետաց թագաւորն շատ հեռուն Հալէպի քով բանակած էր.
Քետացիք եւ իրենց դաշնակիցները ծովեզերքի աւազին չափ բազմու-
թեամբ դարանամուտ եղած էին իրենց մօտերը. իրենց հետ միացած էին
Նահարինայի, Տարտանեաց եւ Միւսիացւոց զօրքերը. նաեւ անթիւ
անհամար ուրիշ ժողովուրդներ, որ քետական իշխանութեանց կը
հնազանդէին:

Քետացի ինքնակալն մարդ ձգած չէր իր ճամբուն վրայ, քով որ
գտած հետը վարած էր, անոնց թիւն անհամար էր, եւ այդպիսի բան մը
ոչ երբէք պատահած էր ցարդ. լեռները եւ ձորերը ծածկած էին մարախ-
ներու պէս: Քետաց թագաւորը ոչ արծաթ թողած էր ժողովուրդին քով
եւ ոչ ոսկի. գրաւած էր ամենը, վարձատրելու համար իրեն օգնութեան
եկող ժողովրդոց եւ ազգաց անհամար բանակն:

Ամբողջ բանակը դարանամուտ եղած էր Կադէսի Հիւսիսային Արեւ-
մտեան կողմը. յանկարծ ելան եւ ահաբեկեալ Եգիպտացւոց վրայ յարձա-
կեցան. որք Ամօրհական լճին, այսինքն այժմու Հոմոր լճին քով, բա-
նակ դրած էին: Գառամարտիկները եւ ձիաւորները Rahormakhis Ռա-

(1) 13 տարի առաջ Տր. Շլիման հնոյն Տրովադայի դիրքին վրայ
ըրած պեղումներու միջոցին գտաւ յոյժ զարմանալի պնակիտներ եւ ա-
մաններ. որք ոչ յունական էին եւ ոչ եգիպտական: Ատնք այժմ գիտ-
ցուած են որ քետական են:

—Հօրմախիսի բանակին վրայ յարձակեցան եւ հետեւակ ու ձիաւոր ամենքըն ալ տեղի տուին եւ անոր առջեւէն փախան։ Ահաւոր լուրը Փարաւոնին տարուեցաւ՝ Նն ելաւ նման իւր հօրը, Լուսնի, զգեցաւ իւր զէնքերը եւ սպառազինեցաւ Բահադի նման, իւր թէքէի յաղթականը՝ անուանեալ երիվարը իւր կառքով հանդերձ թշնամեաց խուժանին առջեւ ձգեց զինքը։ Ան աստե՛ն նայեցաւ իր բոլորտիքը եւ ահա միայնակ մնացած էր։ Քետական բանակին արի գիւցաղները իւր ճամբան կտրած եւ 2500 կառքեր զինքը շրջապատած էին, լքեալ էր թշնամուոյն բանակին կեդրոնը։ ոչ իշխան մը կար որ օգնէր իրեն, ո՛չ ալ սպարապետ մը։ Յայնժամ իւր անհնարին նեղութեան մէջ Փարաւոն, օգնութեան կոչեց իւր աստուածն. «Ռէր ես իմ հայրս Ամմոն, եթէ այս կնշանակէ թէ հայրը լքեց իւր որդին, ի՞նչ եմ ըրած առանց քո գիտութեան եւ միթէ քու օրհնեալ բերանիդ արտասանած հրամանները կատարելու համար չեմ եկած հոս։ ո՛չ երբէք քու հրամաններդ ոտնակոխ եմ ըրած, ոչ ալ պատուիրանքներդ անպատուած։ Ո՛վ Սովրան, Տէ՛րդ Եգիպտոսի, որ քու հակառակորդներդ եւ ընդդիմադիրներդ կխոնարհեցնես քու ոտիցդ ներքեւ, Ասիոյ այս վայրենիներն քու ի՞նչդ են, անոնք որք զԱստուած չեն ճանչնար, Ամմոն կխոնարհեցնէ զանոնք։ Ահա այժմ, ո՛վ Ամմոն, ահա ես անհամար անծանօթ ժողովրդոց մէջ եմ մնացած, ամենեքին միաբա՛ն են, ես միայնա՛կ եմ բոլորովին։ ոչ ոք կայ ինձ թիկունք, իմ ալատերազմիկներս եւ կառամարտիկներս լքին թողին զիս, կկոչեմ զանոնք բայց ոչ ոք է որ լսէ իմ ձայնս»։

Հռամմէսի աղաղակը լսուեցաւ, Ամմոն երկնցուց իւր ձեռքը եւ յայտարարեց որ ինք կուգայ օգնել Փարաւոնի ընդդէմ իւր թշնամեաց՝ Յայնժամ Հռամմէս գերբնական զօրութենէ մը ներշնչուեցաւ. Միւսցի՛ կրօն ինքը, գեղարդը իմ աջովս եւ մարտնչեցայ իմ ձախ ձեռքովս, յայնժամ կնմանէի Փառաւորին Բահադայ իմ թշնամեացս աչաց առջին։ Տեսայ կրկին այն 2500 մարտակառքերը, զիս անոնց մէջ գտայ, բայց իմ նժոյղիս ոտից ներքեւ փշրեցան. զաշտը գիակներով ծածկուեցաւ եւ քետացւոց սարսափահար թագաւորը մազապուր գերծաւ։ Քետացի իշխանք բոլորեցան կրկին Փարաւոնի շուրջը եւ Հռամմէս մէկ բոպէի մէջ ցրուեց զանոնք. վեց անգամ յարձակեցաւ քետական բանակին վրայ եւ վեց անգամին ալ ջարդ ու բուրդ եղած ցրուեցան։ Բահադի զօրութիւնը Եգիպտոսի թագաւորին՝ բոլոր անդամները՝ կցնցէր։ Վերջապէս իւր ծառաները օգնութեան հասան, բայց յաղթութիւնն արդէն չահուած էր, եւ Փարաւոն իւր բանակը մեղադրելէ, յանդիմանելէ զառ ուրիշ բան չուենցաւ իրենց վատաստութեանը եւ դանդաղութեանը համար։ Միւթէ ամեն բարիքները ձեզ շուայած չեմ, գոչեց, որ դասալիք կըլլաք եւ կը թողուք զիս այս թշնամեաց խուժանին մէջտեղ։ Ձեզմէ լքեալ ըլլալով կեանքս վտանքի մէջ էր. մինչ դուք խաղաղութեամբ կը հան-

գատանայիք, ես միայնակ կտառապէի եւ կոգորէի. չէ՞իք կրնար խորհիլ սակաւիկ մի որ ես երկաթեայ պատուարի պէս ձեր առջեւ կեցած էի. Թագաւորին կառաց երկվարներն էին որ վարձուց արժանի եղած էին եւ ոչ թէ իւր գունդերը, որք լիովին պիտի վարձատրուէին երբ Թագաւորը հասնէր Եգիպտոս. այսպէս «Հռամսէս դարձաւ զօրութեամբ եւ յաղթութեամբ, իւր թշնամեաց հարիւր հազարաւորները խորտակեցին մէկ կէտի վրայ»: Հետեւեալ արշալուսին կամեցաւ նորոգել պայքարը, իւր ագամանդեայ յռնաքիւն վրայ փայլող օճր իւր թշնամեաց երեսին 'կրակ թջաւ'. թշնամին իւր առջի աւուր միայնակ կատարած քաջագործութիւններէն սարսափած լինելով, վախցաւ պայքարը վերսկըսիլ, հետուն մնացին, եւ չիլիսեցին յառաջանալ, երեսի վրայ ինկան եւ Մեծ Թագաւորէն շնորհ խնդրեցին, զօրաւոր էր թագաւորն յոյժ անոնց փախչելու ժամանակ չթողած սպաննեց զանոնք, դիակներ թաւալազլոր կիյնային իւր կառաց առջեւ եւ իրենց արեան մէջ կլողային: Ան տեսն Գետացի ժողովրդեան թագաւորը պատգամաւոր մը զրկեց յանուն Մեծ Թագաւորին խոնարհաբար աղաչելով որ «Դուն ես մեծ Ռա-Հօրմախիս. քու անդ ու սարսափդ Գետացւոց երկրին վրայ ծանրացած է. քանզի դուն կոտորեցիր Գետացւոց պարանոցը յաւիտեան»:

Հռամսէսին բանակը երկրորդեց պատգամաւորին աղերսը, որ Եգիպտացիք եւ Գետացիք այնուհետեւ 'եղբօր պէս ըլլան իրարու հետ, ուստի դաշնագրութիւն մը շինուեցաւ, բայց շուտով եղծաւ եւ զանալից տարիներ պէտք եղաւ որ վերջնապէս խաղաղութիւնը վերահաստատուէր սոյն երկու մրցակից տերութեանց մէջտեղ: Թագաւորին շահատակութիւնները որուն վրայ կհիմնէ Բենդաւը իւր Դիւցազնաւէպը, խիստ քիչ արժէք պարտի ունենալ: Ամենայն կերպով կյայտնէ թէ երբէք փորձ չեղաւ Կադէսը ձեռք ձգելու. եւ նոյն իսկ Պուէտն կխոստովանի թէ Եգիպտոսի զինուորք շատ կուզէին հաշտութիւնը իրենց թշնամեաց հետ: Մասնաւոր նշանակութեան արժանի է որ պատերազմը յառաջ վարուեցաւ եւ Փարաւոնի թագաւորութեան ութերորդ տարին Գետացիք արշաւեցին ի Պաղեստին, քանի քանի քաղաքներ, ընդորս եւ Տաբուր կամ Թաբօր 'յերկրին Ամօրհացւոց, առին. մինչեւ ի հարաւոյ Ասկաղոն եւ ի հիւսիսոյ Թիւնէր կամ Թիւնիք պաշարուած անձնատուր եւ դած էին: Վերջ ի վերջոյ երբ խաղաղութեան դաշնագիր մը հաստատուեցաւ Ռամսէսի քսան եւ մէկերորդ տարին, պայմանները կցցնեն թէ 'Գետացւոց մեծ թագաւորը, հաւասար դաշինքով վարուեցաւ Եգիպտոսի մեծ թագաւորին հետ, զոր հին յունական առասպելք կոչնացնեն մեծին Սետոսարի հետ որ յոյժ յօժարամիտ էր իր Գետացի հակառակորդաց զօրութիւնը խոստովանելու. դաշնագրութիւն մը կնքուեցաւ Փարաւոնի ամուսնութեամբ ընդ զստեր Գետաց թագաւորին:

Դաշնագիրն որուն 'Եգիպտական օրինակն ամբողջովին պահուած է:

յոյժ նշանաւոր է ոչ միայն որ մեր գիտցած դաշնադրութեանց առաջինն է, այլ եւ իւր պարունակութեամբ կարեւոր գործ մ'է :

Ահաւասիկ .

«Յամին քսաներորդի առաջներորդի, եւ ի քսաներորդի աւուր ամսեանն թիպի, ի թագաւորութեան Ռա—Մեսու Մի—Ամուհի, բաշխող կենաց միշտ եւ յաւիտեանս, պաշտօնեայ եւ սպասաւոր աստուածոցն՝ Աւոն—Ռային (Թէբէի), Հոր—Էմիսուին (Արեգի) : Բդանին (Մեմփեայ), Մուդ Դիցուհւոյն Աշեր գետոյ (մերձ ի Գառնաք), եւ խաղաղասիրին Ռոնուի, տեղի կալաւ ժողով հասարակաց առաջի գահուն Հօրուսայ, յաշխարհին կենդանեաց, նման հօր իւրոյ Հոր—էմ—խուի ի յաւերժութեան, յաւիտեանս յաւիտենից, միշտ եւ հանապազ :

Այն օրը թագաւորը Ռամսէս (Տանայիս) քաղաքն էր իւր խաղաղութեան զոհերը մատուցանելու՝ առ հայրն իւր Ամոն—Ռա, առ աստուածքն Հոր—էմ—խու-դում, պաշտպան Արեգայ քաղաքին, առ Բգան՝ աստուածն Ռա—Մեսու—Մի—Ամուհի . եւ առ զօրաւորն Սիւգէխ՝ որդի Մուդայ գիցուհւոյն երկնից, Թող այս աստուածք շնորհէն իրեն շատ մը երեսնամեայ յորեկեաններ, անհամար տարիներ եւ անսահման հպատակութիւն համայն ժողովրդոց ընդ պատուանդանու ոտից իւրոց, յաւիտեանս յաւիտենից :

Յայնժամ յառաջ մատեաւ թագաւորին արարողապետը Ատօն եւ ներկայացուց ինքի մեծ թագաւորին, ինչդա-սիրայի դեսպանները, որք Փարաւոնին զրկուած էին, բարեկամութիւն առաջարկելու Ռա—Մեսու Մի—Ամուհի թագաւորին, բաշխող կենաց եւ պարգեւատու տիեզերաց յաւիտեանս յաւիտենից, որպէս իւր հայրն Արեւ աստուած կշնորհէ ամէն օր :

Այս է օրինակ պարունակութեանց արծաթեայ պնակիտին, զոր ինքեաց մեծ թագաւորը, ինչդա-սիրա չինել տուաւ . Փարաւոնին ներկայացուեցաւ իւր դեսպան Թարդիպուսի (Tartibus) եւ իւր դեսպան Ռա—Մէսի ձեռամբ, որ բարեկամութիւն հաստատուի Ռա—Մեսու—Մի—Ամուհի թագաւորին հետ, որ է ցուլն ի մէջ իշխանաց . որ իւր սահմանաքարը կդնէ ամէն երկիրներու մէջ ուր եւ կամի :

Դաշնագիրն զոր առաջարկեց ի վերայ արծաթեայ պնակիտի ինքեացի մեծ արքայն՝ մեծագօրն ինչդա-սիրա, որդի մեծագօրին Մաուրսի-րայի, որդի որդւոյն մեծի թագաւորին ինքեացի մեծագօրին Սաբալիւի, առ մեծ իշխանն Նգիպտոսի մեծագօր թագաւորն, որդի մեծի իշխանին Նգիպտոսի մեծագօրին Մէնէֆթիւհ—Սէդիի . որդի որդւոյն մեծագօրին Ռա—Մեսու Առաջնոյ մեծի թագաւորին Նգիպտոսի —, ասիկայ բարեկամութեան համար ընտիր դաշնագիր մ'էր . որ կապահովէր խաղաղութիւնը երկար շրջանի մը համար, քան զայն որ շատ առաջ չինուած էր : Այդ դաշնագրին արամադրութեան համեմատ համաձայնութիւն գոյացած էր որ աստուածները չպիտի թողարտէին, որ Նգիպտոսի մեծ իշխանը գրե-

տէր Քետացւոց մեծ թագաւորին հետ, այսինքն, իր եղբօրը Քետի մեծ թագաւորին Մաւղալի օրով. զի նա ի պատերազմի էր Եգիպտոսի մեծ իշխանին Մէնէֆթահ-Սէդի հետ :

Բայց այժմ, նոյն իսկ այս օրէն սկսեալ, Քետաց մեծ թագաւորը Խէդա-սիրա պիտի յարգէ այս դաշնագիրը, եւ այս համաձայնութիւնը հաստատուած պիտի մնայ, զոր Արեւ Աստուածն Ռա շինեց, զոր աստուածն Սիւդէի շինեց վասն ժողովրդեանն Խեթայի, որպէս զի այսուհետեւ ասոնց մէջ երբէք թշնամութիւն չըլլայ :

Արծաթեայ պնակիտին պարունակութիւնն այս է :

«Քետաց մեծ թագաւորը, Խէդա-սիրա, դաշինք կոած է Եգիպտոսի մեծ իշխանին Ռա-Մեսսու-Մի-Ամունի հետ, որ այս օրէն սկսեալ ընտիր բարեկամութիւն մը եւ լաւ հասկցողութիւն մը պիտի ըլլայ իրենց միջեւ յաւիտեան, նա իմ դաշնակիցս պիտի ըլլայ. իմ բարեկամս պիտի ըլլայ եւ ես անոր բարեկամը պիտի ըլլամ յաւիտեան :

Այսինքն թէ իր եղբօր՝ Քետաց թագաւորին Մաւղալի սպանուի՞ն յետոյ, երբ Խէդա-սիրա իր հօրը դահուն վրայ նստաւ իբրեւ մեծ թագաւոր Խեթաց, յայտարարեց որ Եգիպտոսի մեծ իշխանին Ra-messu-mi-Amuni հետ, պիտի բարեկամանամ եւ թէ իմ բաղձանքս է որ այս համաձայնութիւնը ըլլայ լաւագոյն քան զայն որ երկուց ազգաց մէջ ի գոյ էր, եւ որ բեկաւ :

Կծանուցանեմ ուրեմն, ես, Մեծ թագաւորն Խեթաց, որ Եգիպտոսի մեծ իշխանին հետ լաւ բարեկամութիւն եւ համաձայնութիւն հաստատուի. Խեթաց մեծ թագաւորին որդւոց որդիքը միանան եւ բարեկամանան Եգիպտոսի մեծ իշխանին Ռա-Մեսսու-մի-Ամունի որդւոցը որդւոյն հետ :

Շնորհիւ այս դաշնագրութեան եւ զօրութեամբ մեր բարեկամական համաձայնութեան, Եգիպտոսի ժողովուրդը բարեկամութեամբ կապուի Քետաց ժողովրդեան հետ. այսպիսի բարեկամութիւն մը եւ համաձայնութիւն մը թող յաւիտեանս պահուի :

Անոնց մէջ երբէք թշնամութիւն չծագի. եթէ Եգիպտացիք ոմանք աւարի աւնուռն Քիտացւոց երկիրը, Քետաց մեծ թագաւորը Եգիպտոսի երկիրն երբէք չպիտի արշաւէ : Նաեւ եթէ Քետացիք ոմանք, ասպատակեն Եգիպտացւոց երկիրը, Եգիպտոսի մեծ իշխանը Քետացւոց սահմանը պիտի չանցնի :

Այն ընտիր դաշնագիրը. որ կռեցաւ Քետաց մեծ թագաւորին Մաւղալիի օրով. նաեւ այն ընտիր դաշնագիրն որ իմ եղբօրս, Մաւղալի, Քետաց մեծ թագաւորին օրով շինուեցաւ, պիտի պահեմ :

Ra Messu-mi-Amuni Եգիպտոսի մեծ իշխանը կայտարարէ թէ պիտի պահեմ զանիկայ, այդ մասին համաձայնութեան մը յանգած ենք որ այս օրէն սկսեալ պիտի կատարենք եւ ուղիղ կերպով պիտի գործենք : Եթէ մէկը իբրեւ թշնամի գայ Եգիպտոսի մեծ իշխանին Ռա-Մեսսու Մի

-Ամուսնի երկիրը, այն ատեն լուր թող ղրկէ ինթայի մեծ թագաւորին այս կերպով որ «Նկուր եւ զիս անկէց աւելի զօրացուր» : Ան ատեն ինթայ մեծ թագաւորը պիտի ժողվէ իր մարտիկները եւ կառքերը պիտի ղրկէ, որ զան զարնեն թշնամին : հակառակ պարագային Ռա-Մեսուր Մի-Ամուսնի Եգիպտոսի իշխանին քարկուծիւնն իր վրայ պիտի հրաւիրէ :

Եթէ Ռա-Մեսուր-Մի-Ամուսնի ոճրի մը համար իր հպատակներէն զմանա երկրէն աքսորէ եւ եթէ այդ աքսորեալները անոր դէմ նորէն դաւադրութիւն նիւթեն, յայնժամ ինթայ թագաւորը պիտի փութայ սպաննել զանոնք : Քետաց մեծ թագաւորը համաձայնութեամբ պիտի գործէ Եգիպտոսի երկրին մեծ իշխանին հետ : Եթէ այլ ոք թշնամաբար դայ ինթայի մեծ թագաւորին երկիրը, յայնժամ նա Եգիպտոսի մեծ իշխանին պատգամաւոր մը պիտի ղրկէ, որ մեծ ջօրութեամբ դայ եւ իւր թշնամիներէն ազատէ : Եթէ Ռա-Մեսուր-Մի-Ամուսնի չկարենայ կամ չուզէ դալ անձամբ, պիտի ղրկէ իւր պատերազմիկները եւ երկծի կառքերը ինթի ժողովրդեան ղրկած իւր պատասխանին հետ մէկտեղ :

Եթէ ինթայ մեծ թագաւորին հպատակներէն ո եւ է մէկը իրեն դէմ ձեռք վերցնէ, Եգիպտոսի մեծ իշխանը զայն իւր երկրին մէջ չպիտի ընդունի, այլ անմիջապէս պիտի սպաննէ : Եգիպտոսի մեծ իշխանը համաձայնութեամբ պիտի գործէ ինթայ մեծ թագաւորին հետ :

Եթէ Ռա-Մեսուր-Մի-Ամուսնի ծառաները Եգիպտոսէն փախչելով Քետաց մեծ թագաւորին դիմեն, Քետաց մեծ թագաւորը պիտի չընդունի զանոնք եւ Եգիպտոսի մեծ իշխանին պիտի յանձնէ :

Եթէ Ռա-Մեսուր-Մի-Ամուսնի ծառաները երկիրը թողուն եւ Քետացուց երկիրը երթան այլոց ծառայութեան մտնելու, Քետաց մեծ թագաւորը պիտի չթողու որ մնան հոն : այլ Եգիպտոսի մեծ իշխանին պիտի յանձնէ :

Փոխադարձաբար եթէ Քետաց մեծ թագաւորին ծառաները Քետաց երկրէն փախչելով Եգիպտոսի մեծ իշխանին դիմեն, հոն մնալու համար, Եգիպտոսի մեծ իշխանը պիտի չընդունի զանոնք եւ Քետաց մեծ թագաւորին պիտի յանձնէ :

Եթէ ճարտար եւ վարպետ անձինք Քետաց երկիրը ձգելով Եգիպտոսի երկիրը երթան այլոց ծառայութեան մտնելու, յայնժամ Ռա-Մեսուր Մի-Ամուսնի պիտի չթողու որ անոնք հոն հաստատուին, այլ Քետաց թագաւորին պիտի յանձնէ :

Երբ որ այս դաշնագրութիւնն հրատարակուի ինթայի եւ Եգիպտոսի երկրին բնակչաց, ո՛չ ոք անոր հակառակի : զի ինչ որ այս արձաթէ պնակիտին վրայ գրուած է, վաւերացեալ է աստուածոց, այսինքն գից եւ գիցուհեաց ժողովէն, թէ ինթայ երկրին աստուածներէն եւ թէ Եգիպտացուց երկրին աստուածներէն, ինթայի երկրին հետեւեալ աստուածներն վկայ են խօսքիս ճշտութեանը, որոց հրամանին միայն հետեւած եմ :

1. Թիւնէք քաղաքին սիւղէիսը (այժմ Թէննիպ ի Հիւս. Սիւրիա)
2. Քհտաց երկրին »
3. Արնէմա քաղաքին սիւղէիսը .
4. Ջարանդա քաղաքին սիւղէիսը (կամ Թա-Օրոնդէս) .
5. Խիսասար քաղաքին » (կամ Քէսապ) (1)
6. Բիլքա » »
7. Սարսու » »
8. Խիլիբ » » (այժմ Հալէպ)
9. . . . քաղաքին սիւղէիսը
10. Սարբինա » »
11. Անթարաթա երկրին սիւղէիսը
12. Ջահաթ-խիբի երկրին սիւղէիսը .
13. Քա . . . երկրին սիւղէիսը
14. Խէր . . . երկրին սիւղէիսը .
15. Ախ . . . քաղաքին գիցուհին
16. . . . քաղաքին եւ Ա. . . ուա երկրին գիցուհին
17. Ջաինա երկրին գիցուհին
18. . . . նադ . . . էր երկրին աստուածը .

Իմ երգմանս վկայ կկոչեմ Խեթաց երկրին այս աստուածները, նաեւ Խեթի լեւանց եւ գետաց աստուածութիւնները . Քաղուառանա երկրին աստուածները : Ամունը, Ռան, Սիւղէիսը՝ եւ Նգիպտոսի երկրին, հոլին, ծովին, հողմոց եւ փոթորկաց աստուածութիւնները, դից եւ դիցուհեաց համայն ժողովը :

Այն Նգիպտացիք եւ Քետացիք, որք սոյն արծաթեայ պնակիտին վրայ գրուած հրամանաց չեն հնազանդիր, Քետացւոց եւ Նգիպտացւոց աստուածոց ժողովներուն վրէժխնդրութեան պիտի յանձնուին թէ իրենց տուներն եւ թէ ծառաներն : Բայց անկա ուր կատարէ պնակիտին պարունակած հրամանները, թէ Քեթի երկրին ժողովուրդէն ըլլայ եւ թէ Նգիպտոսի երկրէն որովհետեւ պատուեց զանոնք, Քետացւոց երկրին աստուածոց ժողովը եւ Նգիպտացւոց երկրին աստուածոց ժողովը պիտի վարձատրեն զայն, թէ անոր կեանքը եւ թէ իր ծառայից, թէ իրենց եւ թէ իրենց ծառաներուն վերաբերողներուն կեանքը պիտի երկարեն ու պահեն :

Եթէ Նգիպտոսի երկրին բնակիչներէն մէկ, երկու, երեք անձինք Քետաց մեծ թագաւորին ապաւինած են եւ հոն հաստատուած, Քետաց մեծ թագաւորը այլ եւս պիտի չարտօնէ անոնց բնակութիւնն, հապա Նգիպտոսի մեծ իշխանին պիտի ուղարկէ, եւ Ra-messu-mi-Amuni անոր թերութեանց վրէժխնդիր չպիտի ըլլայ . անոր ստացուածքն, կիւնն ու

(1) Այս Քէսապը բնագրին մէջ չկայ . բայց թարգմանիչը կկարծէ թէ այժմու Քէսապ գիւղաքաղաքն լինի ի Հիւս. Սիւրիա :

զաւակները պիտի չգրաւուին, եւ իր մայրը չպիտի մեռցուի, ոչ իր աչքէն, ոչ բերանէն եւ ոչ ալ ոտքին գարշապարէն պիտի տանջուի եւ պատժուի, եւ իր յանցանքը իր երեսին չպիտի զարնուի:

Նոյնպէս պիտի ըլլայ փոխանակաբար. անոնց որ Խեթի երկրէն եգիպտոսի մեծ իշխանին դիմած են: Մէկ երկու կամ երեք հոգւով կամ միայնակ. ինչ որ է. Ra-messu-mi-Amuni մեծ իշխանը զանոնք պիտի բռնէ եւ Գետաց մեծ թագաւորին պիտի յանձնէ: Բայց իր նկատմամբ պատիժ պիտի չտնօրինուի, իր տունն, կիները, կամ տղաքները չպիտի գրաւուին, իր մայրը չպիտի մեռցուի, ոչ իր աչքէն, ոչ իր բերանէն, ոչ ալ ոտքին գարշապարէն պատուհաս չպիտի կրէ եւ իւր գէմ ամբաստանութիւն չպիտի ըլլայ: Ոչս արծաթէ պնակիտին կեդրոնը եւ ճակատը գտնուող պատկերը Սիւդէիի աստուածոյնն է եւ բոլորտիքի արձանագրութիւնն ալ այս է թէ «սա է պատկեր աստուծոյն Սիւդէիայ, թագաւորին երկնի եւ երկրի»․ ի ժամանակին յորում Խէզա-սիրա Գետաց մեծ թագաւորը հաստատեց այն դաշնագրութիւնն

Սոյն յարձակողական եւ պաշտպանողական դաշնակցութեան պայմանները նկարագրութեանէ աւելի որոշ եւ զօրաւոր կերպով կցցնէ Գետական կայսրութեան հասած աստիճանն:

Եգիպտոսի Ռամսէսին, Նեղոսի հովտին վրայ իշխող Փարաւոններու մեծագունին, եւ Փարաւոնին հետ հաւասար դիրք եւ պատիւ ունին:

Արեւմտեան Ասիոյ վեհապետութիւնը կկորզէ Եգիպտոսի ձեռքէն. պայքարին մէջ Եգիպտոս կխոնարհի եւ կպարտաւորի հաշտութիւն կնքել. Եգիպտոս եւ Գետացիք աշխարհի երկու զօրաւորագոյն տէրութիւններն են այժմ:

Դաշնագրութիւնն նուիրագործեցաւ Գետաց ինքնակալին Խէզա-սիրի, իւր ազգային տարազով Եգիպտոս ըրած այցելութեամբ, եւ ամուսնութեամբ Ռամսէսի ընդ դստեր թագաւորին Գետաց Փարաւոնի իշխանութեան իրորոգ տարին. (Ն. Գ 1354):

Իշխանուհին Ուր-Մաւ-Նօֆէրու-Ռա Եգիպտական անունն առաւ եւ արքունեաց բանաստեղծներ հռչակեցին անմահացուցին նորա շնորհն ու զեղեցկութիւնն:

Սիւրիա իբրեւ իրենց օրինաւոր ստացուածքը Գետացւոց վերադարձուեցաւ, այլ եւս Եգիպտոս չփորձեց տիրանալ, եւ միայն Սիւրիացիք ինքեանք կրնային ճգնիլ Գետացւոց յուծը թօթափելու:

Երկար ժամանակ Գետաց մեծ թագաւորը որ Եգիպտոսի ինքնակալին հազիւ իշխան տնտեսը տալու կխոնարհէր, իւր իշխանութիւնն անվթար եւ անեղծ պահեց, իւր վեհապետութիւնն կճանչցուէր եւ կը տարածուէր յԱրեւելից յԱրեւմուտս. նփրառէն մինչեւ նգլական ծովն. եւ ի Հիւսիսոյ Հարաւ. կապաղովկիայէն Քանանու ծայրերն:

Նոյն իսկ Նահարինա, հրբեմն Եգիպտոսի Փարաւոններուն հակառակորդը, իւր գերիշխանութիւնը կճանչնար. Բէգովը, Բաաղամու հայրենիքը Եփրատայ երկու ճիւղերուն կցակէտն, եւ Սակուր (Sajur) Բետական քաղաքներ եղած էին, Թէեւ Փղշտացւոց քաղաքները իրենց հարկը Եգիպտոս կղրկէին, բայց զէպ ի հիւսիս Բետացւոց իշխանութիւնը ամենազօր էր :

Լեռնաքնակ Ամօրհացիք Գետի որդւոց հետ միացան եւ տափաստանի Գանանացիք անոնց պաշտօրանութեանը ապաւինեցան :

Իսրայելացիք զեռ այս երկու զօրութեանց մէջտեղ մտած չէին, այնպէս որ Գետաց վեհապետը կրնար Եգիպտոս այցելել եւ Եգիպտացի ճանապարհորդ մը Գանանու քաղաքները խուզարկել :

Վաթսուն եւ վեց տարւոյ փառապանծ շեղութենէ մը յետոյ Ռամսէս Բ. ի երկայն իշխանութեան վերջը եկաւ (Ն. Գ 1322) : Իսրայելացիք Փիթօմնու Ռամսէսը մեծ նեղութիւններով եւ տառապանաց մէջտեղ չինած լմնցուցած եւ իւր յաջորդին եւ որդւոյն, Մէնէֆթահի, օրով Եգիպտոսէն ելլելու հրաման խնդրած էին :

Իսրայելացւոց Ելից պատմութիւնն յայտնի է արդէն. Ելքը կփակէ երկար միջոց մը որ աշխարհակալութեան եւ բարգաւաճման նշանաւոր չրջան մ'էր Եգիպտոսի համար. ԺԸ. եւ ԺԹ. հարստութեանց միջոցին :

Մէնէֆթահ իր Թագաւորութեան սկիզբը նաւով արմտիք զրկեց յօգնութիւն Բետացւոց, երբ Սիւրիոյ մէջ սով կտիրէր. որով ցցուց թէ կյարգէ իւր հօր Ռամսէսի օրով շինուած դաշնադրութիւնն : Իւր երրորդ տարւոյ միջոցին Եգիպտոսի եւ Փիւնիկիի միջեւ փոխանակեալ պաշտօնդրեւն յայտ է որ, Գազա եգիպտական պահակազօր կդառնուէր : Բայց իւր իշխանութեան հինգերորդ տարին Լիբիայէն եւ Փոքր Ասիոյ ծովեզերքէն սպիտակամորթաց դաշնակցութիւն մը Եգիպտոս արշաւելով Տելուան ողողեց եւ եգիպտական Թագաւորութեան գոյութիւնն անգամ վըտանգի ենթարկուեցաւ :

Եգիպտոս, առանց Գետաց մեծ Թագաւորին օգնութեան մագապուր գերծաւ, վճռական հարուածը տրուեցաւ արշաւող բանակին, որ զրեթէ «Ղնջուեցաւ» : Բայց Եգիպտոս ալ յետին աստիճան տկարացաւ եւ հարստութեան բոլոր աղբիւրները ցամքեցան :

Ոչ սակաւ յետոյ Հարստահարող Փարաւոնի հարստութիւնն գերեզման իջաւ, արիւնհեղութեան եւ մեծ նեղութեան մէջ թողլով երկիրը : Օտարաց արշաւանաց հետեւեալ տարիները, քաղաքական պատերազմ ծագեցաւ. եւ 'Փիւնիկեցին Արիսու' գահը յափշտակեց : Եւ սակայն երջանկաւէտ ժամանակներ ալ եկան : Միանգամ եւս Եգիպտոս բնիկ իշխանի մը հնազանդեցաւ եւ Ի. հարստութիւնն հիմնուեցաւ : Անոր մեծ Թագաւորաց մին էր Հոամսէս Գ. որ ազատեց երկիրը երկու այլ ահռելի արշաւանքներէ քան զայն զորս Մէնէֆթահ վանեց :

Նման առաջնոց արշաւողք կառաջնորդուէին Լիւիացիներէ եւ Յունիական ծովուն ասպատակ ազգերէն . որոց ոմանք ծովուն վրայ եւ ոմանք ցամաքին վրայ ի պարտութիւն մատնուեցան : Թշնամեաց ծովային դաշնակցաց մէջ էին Տրովագայի Դիւքրանացիք (Teukrans) . Լիւկիացիք (Lykians) եւ Փղշտացիք . Թերեւս Սարտենիոյ եւ Սիկիւիոյ (1) բնիկներն ալ :

Ասոնք առաջին անգամ Փիւնիկէի ծովեզրը նետուեցան եւ մինչեւ Քարքամիս տարածուեցան . աւարով եւ կողոպուտով լեցուած Ամորհացոց երկրին մէջ բանակ դրին , եւ ապա Նգիպտոսի վրայ քալեցին :

Քարքամիսի Քետացիք եւ Նահարինայի Մադէնա երկրին բնակիչք իրենց շարքով եկան . Ռափեաի եւ Բելուզիումի (Pelusium) ծովեզրը երկայն եւ սարսափելի պատերազմ մը տեղի ունեցաւ . Նգիպտացիք յաղթական եղան . Թշնամոյն նաւերը ընկղմեցին եւ զօրքերն ալ սպաննեցին կամ գերի վարեցին . Նգիպտոս գերիներով եւ աւարով լեցուեցաւ եւ իւր անցեալ փառաց բոցն բոպէ մալ պլպլաց , դեռ բոլորովին չմարած :

Գերիներու ցուցակը կցցնէ թէ Գետական ցեղերն ալ իրենց մասն ունէին պատերազմին մէջ . իրենց բաժնին ինկած զօրքերն զրկող քաղաքաց մէջ , Քարքամիս , Հալէք , եւ Բետովի մասնաւորապէս կշիշուին : Հաւանական է ատոնք ցամաքէն արշաւած ըլլան . մինչդեռ Փոքր Ասիայէն եւ Միջերկրականի կղզիներէն եղող իրենց դաշնակիցք , Նգիպտոսի ծովեզրը յարձակեցան նաւերով : Որչափ որ կրնանք հասկնալ Քետաց ժողովուրդն այլ եւս կայսերական վեհապետի մը գերիշխանութիւնն չէր ճանչէր , այլ անկախ նահանգներու բաժնուած էին :

Թուի թէ Միւսիայի եւ Մայրագոյն Արեւմտեց վրայ իշխանութիւն չունէին այլ եւս : Ծեփրի (Tsekkri) եւ Լեւիի (Leku) , Շարաէնա (Shardaina) ու Շաքալշայ (Shakalsha) իրենց դէպ ի հարաւ ունեցած արշաւանքը չսկսած , Քետի ծովեզրերը ասպատակած էին , եթէ հաւատք ընծայել պէտք է , պարտինք ընդունիլ որ Գետական կայսրութիւնն շատոնց լուծուած էր :

Փոքուն Ասիոյ նուաճեալ ցեղերը ապստամբած եւ իրենց նախկին ինքնակալին երկիրները արշաւել սկսած էին :

Կամաց կամաց Արամական ժողովուրդը զօրացած , զՔետացիս իրենց հիւսիսային երկիրները քշած էին . այնպէս որ Իսրայէլի Դատաւորաց իշխանութեանը միջոցին անոնց անունը եբրէք չենք լսեր : Քետացի հրամանատարք ոչ եւս յառաջացան Կադէսի հարաւակողմն եւ թէեւ Իսրայէլ ութ տարի հարստահարեցաւ հիւսիսէն եկող Թագաւորէ մը , սակայն նա Քետացի չէր , այլ Արամ Նահարայիմէն , կամ ըստ Նգիպտական արձանագրաց , Նահարինայէն էր . հայերէնի մէջ Միջագետի Գուսարաթէմ Թագաւորը :

Հոս կլոնն Նգիպտական մեհենադրոշմ արձանագրութիւնք , եւ կըսկսին Ասուրական բեւեռագրութիւնք :

(1) Shardaina եւ Shakalsha ի բնագրին :

2

ԱՍՈՒՐԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԵՐ .

Նգիպտական արձանագրութիւնք գրուած են մեհենագրովք . մինչ Ասուրականն սեպաձեւ գրերով կամ բեւեռագրով (cuneiforme lettres) . որոնց մասին տես Հանգէս 1887-88 : Մեհենագրոց ընթերցումը 70 տարի է եւ Ասուրական բեւեռագրութեանց լուծումը հազիւ 50 տարի եղած է . եւ թէեւ խիստ փոքր մաս մը կարգացուած է , սակայն ատով իսկ պատմական աշխարհը լուսով ողողուեցաւ :

Բեւեռագիր արձանագրութեանց մէջ Գիտացւոց հնագոյն յիշատակութիւնը կդտնուի . աստեղագիտութեան եւ աստեղահմայութեան (astrology) վրայ գրուած մեծ գործի մը մէջ . որ Բաբելոնի հին Թաղաւորաց միոյն համար շինուած է :

«Գիտաց Թաղաւորին» ակնարկութիւնն սակայն շատ հին լինել չը թուիր : Գործին հեղինակին գլխաւոր նպատակն է ապագան գուշակել , այսինքն թէ , այսինչ դէպքը որ այսինչ երկնային երեւոյթէն յետոյ պատահեցաւ , կրկին պիտի պատահի , եթէ նոյն բնեւերեւոյթը (Phénomène) կրկնուի :

Սովորութիւն էր հինցած փառած գործերու մէջ երբեմն զանազանութիւն մուծանել , դէպքերուն նոր շարք մը եւ մեկնութիւն տալով . այսպիսի «քաջշուկներ» , որպէս արժան է կոչել , եօթներորդ դարէն հին չէ :

Ուստի անհնարին է Գիտաց Թաղաւորի մասին եղած ակնարկութեան բուն թուականը ճշդել . բայց կան նշաններ որ բաղդատաբար յետին դարուց գործ մը լինել կթուին : Առաջին որոշ յիշատակութիւնը Գիտաց մասին , որ Ասուրական բեւեռագրութեանց մէջ կգտնուին , եւ որոց կրնանք որոշ թուական մը սահմանել , Թաղաւթ Բաղասարի (Tiglat-Pileser) Ա . ոյ տարեգրութեանց մէջ են :

Առաջին Ասուրական կայսրութեան ամենէն երեւելի ինքնակալն էր Թաղաւթ Բաղասար Ա . որ 1110 (Ն . Ք) ատենները իշխեց եւ իր զօրաբանակն ուղղեց դէպ ի հիւսիս եւ արեւմուտք . եւ թափանցելով Հայաստանի ցրտագին անմատչելի լեռները , հասաւ մինչեւ Մալաթիա կապաղովկիոյ , իր տարեգրութիւնք կներկայացնեն մեզ իր ժամանակուան նոյն նահանգաց ընդարձակ , կատարեալ եւ յոյժ շահեկան աշխարհագրա-

կան պատկեր մը, Քումուլէ կամ Քումակէնէ (Kemagène) որ այդ դարուն կձգուէր դէպ ի հարաւ՝ Մալաթիայէն սկսեալ, Քարքամիսի ուղղուած թեամբ, իր յարձակման գլխաւորագոյն առարկան էր. «Իմ իշխանութեանը սկիզբը, կըսէ, 20,000 Մոսքիացիք Moschians կամ Մոսքացիք Mesheck եւ իրենց հինգ թագաւորները, որք յիսուն տարի Ալզի եւ Բուրուքուզի (Alzi, Purukuzzi) նահանգաց տիրած էին եւ որք նախապէս հարկ կվճարէին իմ տէրոջս Ասուրին, — ինէ առաջ չեղաւ թագաւոր մը որ անոնց դէմ մարտ մղէր, — համարձակութիւն առնելով յառաջ քալեցին եւ Քումուլի երկիրը գրաւեցին», Ասորեստանի թագաւորը անոնց վրայ քալեց եւ չարաչար յաղթելով պատերազմի մը մէջ, վճռական հարուածը տուաւ. եւ Քումուլի քաղաքները մեծ կոտորած գործելով ի հուր եւ ի սուր մալեց:

Անոնց թագաւորը Բիլի-Անդէրու, որդի Քալի-Անդէրուի, իր կանանց եւ ընտանեաց հետ գերի բռնուեցաւ. եւ թագադրեալ Բաղասար յառաջեց Ուրախինասի ամրոցը պաշարելու. անոր իշխանը՝ Քիտացի Սադե-Անդէրու, որդի Խադուլիի, ինքզինքը աշխարհակալ թագաւորին ոտքը նետեց. իւր կեանքը խնայուեցաւ, Քումուլի մեծահոշակ երկիրը՝ Ասորեստանի հարկատու եղաւ. պայմանաւ որ հարկին մեծ մասը կազմէ պղնձէ անոթներ:

Գրեթէ նոյն ժամանակները Քասացի կամ Քոյսիցի եւ Ուրոււնացի 4000 զուռդեր, որք երկոքին կնկատուին իւրեւ Քիտացի զինուորներ, եւ Միջագետաց հիւսիսային քաղաքներուն տիրացած էին, ինքնաբերաբար Ասորեստանի թագաւորին հպատակեցան եւ Ասորեստան փոխադրուեցան իրենց կառքերով եւ բոլոր ստացուածներով:

Ուրոււնա Դասական մատենագրութեան Ուրիման է. որ կգտնուի Եփրատայ վրայ սակաւ ինչ ի հիւսիսոյ Պիքէճիթի, այնպէս որ ճշմարտիւ գիտենք այն տեղերը, որոց կվերաբերին այս Քիտացի զինուորք: Այս բոլոր նահանգին ժողովրդոց տրուած անունն՝ Քիտացի պէտք է ըլլաւ, եւ Մարաշ ուր գտնուեցաւ Քիտացւոց վերաբերեալ երկայն արձանագրութիւն մը, հնոյն Քումուլի սահմանաց մէջ է եւ իւր հին անունն է Մարկաշի:

Թագադրեալ Բաղասար երկրորդ անգամ Քումուլի արշաւեց եւ այս անգամ մինչեւ Քիտաց երկրին լեռնային ամրութիւններն հասաւ:

Երրորդ անգամուն մինչեւ Մալաթիա հասաւ եւ խղճալով քաղաքին վրայ՝ պզտիկ հարկ մը դրաւ տարեկան. թէեւ աւելի հաւանական կթուի որ անկարող եղաւ քաղաքն յարկձակմամբ առնել:

Սակայն երբէք չիշխեց Եփրատայ հունը անցնիլ, որոյ վրայ կիշխէր Քարքամիսի մեծ բերդը: Անգամ մ'ալ աւարի տուաւ Միդանիի կամ Նահարինայի երկիրը, սպաննելով եւ աւերակելով Քարքամիսէն դէպ ի հարաւ՝ «մէկ օրուան ճամբայ» մինչեւ Սուլի վաչկատուն ցեղին անապատին սահմանները, որ Յոբայ գրքին Սօքիցիներն են (Shuhite):

Այս առթիւ էր որ ինտանի շրջականները եւ ինպարի եզերքնեւ
ըն սպաննեց տասը փղեր • բաց ի չորս վայրի ցուլերէ, զորս որոաց
նիզակաւ եւ աղեղաւ 'Միդանի երկրին եւ Արադիքի քաղաքին մէջ ,
որ է ի հանդիպոյ երկրին Քետացւոց' : Արադիք Դասական աշխարհա-
գրութեան եւ Թալմուտի Նրակիզան Eragiza է :

Շնորհաց թուականէն առաջ երկոտասաներորդ դարուն վերջերը •
Քետացիք դեռ այնչափ զօրաւոր էին որ կրնային Ասորեստանի հզօր Թա-
գաւորաց դէմ ամբարտակ կանգնիլ :

Իրաւ է թէ ալ եւս միակ գլխի մը իշխանութեան ներքեւ չէին •
իրաւ է թէ իրենց երկրին մէկ մասը, որ Քուսուխի երկրին մէջ կիյ-
նար, Ասուրական զօրաց ոտից կոխան եղած եւ հարկատու եղած էր,
բայց Քարքամիս ամրապէս կկենար եւ իւր անառիկ բերդը կսպառնար
միշտ Թագաթ Բաղասարի, որ երբէք չիշխեց մերձեանալ Նփրատայ, դէպ
ի արեւմուտք իւր ճամբան դոցուած էր եւ Փիւնիկէ կամ Պաղեստին տա-
նող արքունի ճամբան կտրել երբէք չյաջողեցաւ :

Թագաթ Բաղասարի մահէն յետոյ Ասուրական արձանագրութիւնք
կլռեն • իւր յաջորդք, թուլամորթ մարդիկ, ձգեցին Թագաւորութիւնը
որ ինչայ եւ քայքայի : Նրկու դարէ աւելի ժամանակ կանցնի մինչեւ
որ վարագոյրը բացուի նորէն :

Այս երկու հարիւր տարիները ականատես եղան Դաւթի եւ Սողո-
մոնի իշխանութեանց ծագման, աճման եւ անկման • նաեւ Դամասկոսի
Սիւրիացւոց, նոր զօրութեան մը, սկզբնաւորութեան եւ յառաջացման :
Դամասկոս՝ Սողոմոնի տէրութեան աւերակներուն վրայ կանգնեցաւ •
բայց ատոր ծագումն իսկ կցցնէ թէ Քետաց զօրութիւնն ի Սիւրիա սկը-
սած էր նուազիլ : Սուբայի (Zobah) Ագրազար (Hadad-ezer) Թագաւորն,
որ Դաւթի հակառակորդն էր, կարող եղաւ օգնութիւն ուզել Նահաբի-
նայի Ասորիներէն յարեւելս Նփրատայ (Բ • Թագ • Ժ • 16) • եւ անոնցմով
արշաւեց Հէլամի վրայ, որ շատ հաւանական է Հայէպ ըլլայ : Ասուրա-
կան արձանագրութիւնք ինչման կըսեն եւ Յովսեպոս Հէլամը կոխէ
ինչման յատուկ անուան :

Ասոնցմէ որոշ է որ, Քետացիք անկարող էին այլ եւս Արամայի
ազգաբնակութիւններն իրենց հպատակութեան ներքեւ պահելու եւ ար-
գելելու Սուբայի Ասորի իշխանը, վտարելէ զիրենք այն երկիրներէն,
զորս իւրացուցած էին : Յիրաւի կրնայ ըլլալ որ Ս • Գրոց մէկ համա-
րին մէջ եղած ականարկութիւնը Ագրազարի ասոնց դէմ ուղղած մէկ յար-
ձակման համար ըլլայ • հոն կըսուի թէ Դաւթ յաղթահարեց զայն, երբ
Ագրազար Նփրատ դետին վրայ իր իշխանութիւնն հաստատելու կերթար,
«յերթալ նորա արկանել զձեռն իւր ի վերայ գետոյն Նփրատայ» անգլ •
as he was going to turn his hand against the river Euphrates (Բ •
Թագ • Ը • 3) • կրնայ ըլլալ որ Քարքամիսի Քետացւոց դէմ մղած ըլլայ

իւր բանակին ընթացքը, եւ ասոր հաստատութիւն կուտայ քանի մը համար վերջը [Անդ. 8.] «Եւ լուաւ արքայ Սմաթայ՝ Թովու, եթէ հհար Դաւիթ զամենայն զօրն Ադրազարայ եւ առաքեաց Թովու զՅովրամ զորս զի իւր առ արքայն Դաւիթ հարցանել զխաղաղութենէ նորա, եւ օրհնեաց զնա. փոխանակ զի սատակեաց նա զԱդրազար, զի այր գող պատերազմաւ էր նա ընդ Թովայ եւ հակառակ կայր նմա Ադրազար»:

Արդ Համաթայ (Սմաթի) աւերակներէն գտնուած հնակերտներէն յայտնի է որ, Սմաթ առաջ Գետական քաղաք մ'էր. եւ պատճառ չկայ չենթադրելու որ Սմաթ Դաւիթի օրով կրկին Գետացւոց ձեռքն էր. իւր Ասորի թշնամիները՝ Դաւիթի եւս թշնամիները պարտէին լինել: որով հասարակաց վտանգ մը կանոնք միացուց. մինչեւ որ Ասորեստանցիք տապալեցին զանոնք երկուքն ալ:

Մինչև Ոգիայի օրերը, ըստ Ասուրական արձանագրութեան, Հըրեայ թագաւորը Սմաթի հետ զաշնակից էին եւ Սմաթայ վերջին անկախ իշխանն էր Նահու-Պիտտի, որուն մէջ որոշ կերպով Նիովայի անուներ կճանչնէր. եւ նոյն իսկ այն իրողութիւնը որ Սիւրիացիք կարծեցին թէ Գետացւոց թագաւորները Սամարիոյ օդնութեան եկան, երբ Դամասկոսի զօրքերն զայն պաշարած էին, առաւելապէս կապացուցանէ թէ Իսրայէլ եւ Գետացիք բնական բարեկամներ պիտի լինէին, որոց հասարակաց բնական թշնամիներն էին Սիւրիոյ Արամացիք: Ինտոր որ Իսրայէլի զօրանալն ու բարգաւաճումը Պաղեստինու Սեմական ազգաբնակութեանց նուաճման եւ հպատակութեան վրայ հիմնուած էր, նոյնպէս Գետացւոց իշխանութիւնը իրենց Սեմական դրացեաց քսակէն պիտի շահուէր: Ասոնցմէ որոշ է որ Սիւրիացւոց յաղթութիւնը թէ Քարքամիսի Գետացիները եւ թէ Սամարիոյ ու Նրուսաղէմի Ներայեցիները հասարակապէս կհարուածէր ու կվնասէր:

Ասուր-Նացիր Պալի հետ, որուն իշխանութիւնը տեւեց 886-860, ժամանակակից Ասուրական պատմութիւնն կնորոգուի, իւր պատերազմներն եւ յաղթութիւնները զերազանցեցին զԹագաթ Բաղասար Ա. թէ ընդարձակութեամբ եւ թէ վայրագութեամբ:

Նման իւր նախորդին թէ Գումուխն եւ Մալաթիոյ գտնուած նահանգին թագաւորներն հարկատու ըրաւ. եւ Թագաթ Բաղասարէն աւելի բազաւոր եղաւ. յաջողեցաւ եփրատը անցնիլ եւ ստիպել Քարքամիսի Սանկարան (1) հպատակութիւն եւ մեծարանք մատուցանել իրեն:

Բացորոշ է որ Քարքամիս երկու դար առաջուան ամբողջութիւնն ու զօրութիւնն չուներ, եւ իւր պաշտպանները հետզհետէ կտկարանային: Դեռ 'Գետացի սակաւութիւն ժողովուրդ մը' կար ճփրատայ արեւելեան եզերքը այն է Պախեանները. եւ անոնցմէ հարկ ընդունելէ յետոյ, նա-

ւակներով անցաւ եւ 'Քարքամիսի երկիրը' ելաւ. բայց Քեռասցւոց ամբողջութեան վրայ իւր ընկելէ յարձակումը բազմաթիւ եւ մեծագին ընծաներով գնուեցաւ: Քսան տաղանդ արծաթ—Քեռաց սիրական մետաղը, ոսկի դաւաթներ, ոսկի շղթաներ, թուրի ոսկի շեղքեր (նամուլ), 100 տաղանդ պղինձ. 250 տաղանդ երկաթ, վայրի ցուլի կերպարանքով պղնձէ կուռքեր, պղնձէ բաժակներ, արգադիր նուէրի պղնձէ անօթներ, պղնձէ մանեակ մը (ring), արքունի պալատան բազմադիմի կահ կարասիքը՝ որոնց նմանը երբէք տեսնուած չէր, բազմոցներ եւ հագուստաւոր փայտէ ու փղոսկրէ արքայական դահեր, 200 ազախիններ, խայտապուն լաթէ եւ բեհեզէ հանդերձեղէններ, սեւ բլւրեղի եւ կապոյտ բլւրեղի թանկագին զանգուածներ, գոհարեղէններ, փղի վրիժակներ, սպիտակ կառք մը, ոսկրէ մանր պատկերներ, ինչպէս նաեւ սովորական կառքեր եւ պատերազմի ձիեր: Ասոնք էին Քարքամիսի հարուստ, բայց խաղաղասէր թագաւորին, Ասորեստանի ինքնակալին գողը թափած գանձերը: Ասոնք դադափար մը կուտան մեղ այն հարստութեան վրայ, որուն տիրացած էր Քարքամիս իւր չնաչխարհիկ դիրքովն արեւելքէն արեւմուտք ձգուող առեւտրական պողոտային վրայ:

Գանի մը դարուց անխափան բարգաւաճում մը զայն վաճառականներով եւ հարստութեամբ լեցուցած էր. վերջին դարուց մէջ Ասուրական արձանագրութիւնք կիշեն Քարքամիսի վնասը՝ իբրեւ հանրածանօթ քաղաքաման չափ արժէից (standard value). Քարքամիս առուտուրի կեդրոն եւ վաճառաչահ քաղաք մ'եղաւ, անկարող՝ զէնքով դիմադրելու Ասորեստանի թագաւորին կիրթ բանակին:

Թողլով զՔարքամիս, Ասուր-Նափիթ-պալ շարունակեց իր ճամբան դէպ ի արեւմուտք, եւ ձախ կողմէն Ախանուի երկիրը անցնելով, ինկաւ Ազադ քաղաքին վրայ, մերձ ի Հալէպ, որ կվերաբերէր Բաղենեանց թագաւորին. սքա Քեռական ծագում ունէին եւ Աֆրին (Afrin) գետին ու Անտիոքի ծոցին մէջտեղ դառնաւ երկիրը կրնակէին: Ասորեստանցիք Աֆրինը (Afrin) անցնելով Բաղենեանց մայրաքաղաքին պառսպին ներքեւ երեւցան. ահագին քանակութեամբ կաշառք պէտք եղաւ համոզելու զանոնք թէ դէպ ի հարաւ դառնան, առ եզերք Որոնդէսի Լիբանանի ուղղութեամբ. հոս Ասուր-Նափիթ-պալ Փիւնիկեցւոց քաղաքներուն հարկը ընդունեց:

Սաղմանասար Բ. յաջորդեց իր հօր Ասուր-Նափիթ-պալի եւ շարունակեց անոր մարտաշունչ քաղաքականութիւնը 960-825 Ն. Ք.:

Քեռացի իշխանք յարձակման գլխաւոր առարկաներն էին. տարուէ տարի Սաղմանասար իր բանակները անոնց դէմ կուղղէր եւ ամեն անգամուն աւարներով յղփացած կվերադառնար: Անոր քաղաքական նպատակը հասկնալ շատ դժուար չէ. գուն կգործէր Քեռացի սերնդեան զօրութիւնը կոտորել Սիւրիոյ մէջ եւ ինքնին տիրանալու Նիքոտայ հու-

ներուն եւ ընդորձակ բանուկ պողոտային՝ որ Փիւնիկեցւոց վաճառքը նինուէի հրապարակները պիտի թափէր եւ Միջերկրականի վաճառականութեան հոսանքը Ասորեստան պիտի դարձնէր :

Բաղենեանց նուաճմամբ Ամանոսի եղեւինի անտառաց տէր եղաւ եւ անոնց փայտէն փառաւոր պալատներ կառուց իրեն :

Գարջամիսի Սանկարան իրեն սպառնացող վտանքը հասկցաւ, եւ Գետալի իշխաններ դաշնակցութիւն մը կազմեցին ընդդիմանալու հասարակաց թշնամւոյն . ոչ միայն Գումուխէն եւ Բաղենեաններէն զօրաբաժիններ հասան, այլ եւ Կիլիկիայէն եւ Փոքուն Ասիոյ լեռնաշղթայէն օգնական զօրագուններ հասան, բայց իզուր : Գետական բանակը ետ մղուեցաւ եւ անոնց առաջնորդները ստիպուեցան հարկի վճարմամբ խաղաղութիւնն դնել :

Միանգամ եւս Գարջամիս տուաւ իր սիրական արծաթն ու ոսկին . անագապղինձ (թուճ) ու պղինձը . իր ծիրանի պատմուճանները եւ բազմաքանակ զահոյքը, եւ Սանկարայի գեղանի կոյսերը վարեցան Ասորեստանի թագաւորին կանանոցին զարդ ըլլալու :

Բեդուլը, Բաղամու քաղաքը, Ասորական գաղութ մ'եղաւ, եւ իր անունն անգամ Ասորականի վերածուեցաւ . ի վերջոյ նմաթայ եւ Փիւնիկէի պողոտան Ասորական բանակին առջեւ լայն բացուեցաւ : Հալէպի մէջ, Սաղմանասար, տեղւոյն Հատատ աստուծոյն զոհեր մատուց եւ ապա նմաթայ քաղաքաց վրայ յարձակեցաւ : Ի Գարջար հանդիպեցաւ մեծ դաշնակցութեան մը, կազմեալ նմաթայ եւ Դամասկոսի թագԱւորներէն, որոց մասնակցեցաւ Իսրայէլի Աքաաթ թագաւորը, 2000 մարտականք եւ 10000 զօրք ղրկելով . բայց ոչինչ կրնար դիմադրել Ասորական հնամի եւ փորձ զօրավարաց թափին . թշնամին մղեղի պէս ցըրուեցաւ եւ անոնց արեամբ Որոնդէս ներկուեցաւ :

Գարջարի պատերազմը զԱսորեստան հաղորդակցութեան դրաւ Դամասկոսի հետ 854 . Ն . Գ . եւ Իսրայէլի Բէուլ թագաւորն ստիպեցաւ առիթէն օգտուելով իւր հարկը մատուցանել Ասորեստանի թագաւորին :

Սաղմանասարի քաղաքականութիւնը յաջողած էր . Տաւրոսի հարաւակողմը բնակող Գետաց զօրութիւնն այլ եւս բոլորովին կտրած էր Սեմականը իրենց երկրին նուաճման եւ իրենց ստորնացման վրէժը լուծեցին վերջապէս, դարեր առաջ իրենց երկիրը արչաւող հիւսիսային լեռնականներէն . այլ եւս այդ հիւսիսականք չէին կրնար արեւելից եւ արեւմտից մէջտեղ պատուար մ'ըլլալ եւ հաղորդակցութենէ արգելել Ասորեստանի եւ Բաբելոնի Սեմացիները, Փիւնիկէի եւ Պաղեստինու Սեմացւոց հետ :

Այն հաղորդակցութիւնը որ Նգիպտացւոց ԺԹ . հարստութեանը օրով ընդհատեցաւ, այժմ վերսկսեց :

Գարձամիս դադրեցաւ քաղաքաց թագուհին եւ նփրատայ իշխան լինելէ, եւ ըսնադատեցաւ Ասորեստանցի՝ ասպատակին գերիշխանութիւնն ընդունելու, այլ եւս Սիւրիաբնակ Գետացիք, Ասորեստանի ինքնակալին հարկատու եւ ստորագաս ըլլալէ քիչ հետի էին :

Երբ Բաղնինանց մէջ ներքին խռովութիւն մը ծագեցաւ, եւ որոյ հետեւանօք երկրին օրինաւոր թագաւորն սպանաւ եւ դահլը բռնակալ մը յափշտակեց . Սաղմանասար իր միջամտելու իրաւունքը պահանջեց եւ ի գործ դրաւ : Նոր իշխան մը դրաւ անոնց վրայ եւ իր արձանը Բաղն-նացւոց մայրաքաղաքին հրապարակին վրայ կանգնեց :

Գետացի եւ Ասորեստանցի ազգաբնակութեանց մէջտեղ եղած յարաբերութեանց փոփոխութիւնը, հետաքրքրաշարժ իրողութեամբ մը երեւելի է . Սաղմանասարի ժամանակէն յետոյ, Գետացի անունն Ասորեստանցի գրիչներէ ուղիղ իմաստով չգործածուիլը այլ եւս :

Այնչափ ընդարձակ առում մը ունի որ, կպարունակէ թէ Հիւսիսային Սիւրիոյ բնակիչները յարեւմուտս կոյս նփրատայ, եւ թէ համայն Պաղեստինի ժողովուրդները : «Ուադզա» կամ «Գետացի» հոմանիշ է Սիւրիացւոյ հետ : Թէ ինչպէս պատահեցաւ այս, դժուար չէ բացատրել :

Սիւրիոյ առաջին ազգութիւնները, որոնց հետ շփուեցան Ասորեստանցիք, Գետական ծագում ունէին . երբ որ անոնց զօրութիւնը կոտրեցաւ, եւ Ասորեստանցիք դարերէ իվեր իրենց ճամբուն վրայ եղող արգելքը խորտակեցին եւ իրենց ճանապարհը հարթեցին . բնական էր որ անոնցմէ գրաւուած եւ անոնց իշխաններէն յափշտակուած երկիրները յաղթելոց վերաբերեալ համարէին . մանաւանդ այս նահանգներէ բաղուած Գետացի իշխանաց հպատակ էին, թէ եւ բնիկները Արամացի ըլլան :

Գետացիք իրենց լուծը դրած էին Արամական սերնդէ եղող օտար ցեղի մը վրայ . եւ հետեւաբար Հիւսիսային Սիւրիոյ մէջ Գետական եւ Արամական քաղաքներ իրարու հետ խնամացան եւ խառնուեցան : «Առի, կըսէ Սաղմանասար Գետացի ժողովրդեան Բեգովը (քիդրու) կոչած քաղաքը որ կգտնուի Սաճուր (Սակուր) գետին վրայ, նփրատայ հեռաւոր եզերակողմը, եւ նաեւ Մուտքինու քաղաքը, յարեւելս նփրատայ, զոր Թագաթ-Փաղասար իմ մեծաշուք նախահայրս՝ իմ երկրիս հետ միացուցած էր . եւ Ասորեստանի Ասսուր-Ռապ-Պուրի թագաւորէն դաշնագրով մ'առաւ Արամացւոց թագաւորը . » Սաղմանասար Բեգովրէ Հալէպ անցաւ . եւ հոն նոյն քաղաքին աստուծոյն, Հատատ-Ռեմօնի՝ զոհ եւ երկրպագութիւն մատուց . որուն անունէն յայտնի է ժողովրդեան Սեմական սերնդին պատկանիլը :

Գետացիք պարզ նուաճող ժողովուրդ մ'ըլլալէ աւելի բան մը չեղան, չզարգացան . Սիկիլիոյ Նորմանացւոց պէս՝ տիրող աշխուական դաս մ'եղան . եւ ժամանակի հոլովմամբ, հպատակ հասարակութիւնն զարդացաւ, բազմացաւ եւ իրենց վրայ առաւելութիւններ շահեցաւ . նման այլ ազնուապետութեանց կամ պիտի ջնջուէին եւ կամ երկրին բնիկ ժողովրդէն պիտի կլլուէին :

Քետացիք դեռ կպահէին Քարքամիսը եւ Ասորեստանի առաջին կայսրութեան անկումն քիչ մը իրենց շուշ առնել տուաւ : Բայց յեղափոխութիւնն որ Թազդաթ-Փաղապար Ասորեստանի ինքնակալն ըրաւ . 725 Ն . Ք . Քետական կայսրութեան վերջնական դատակնիքը կնքեց :

Ասորեստան աշխարհակալութեան նոր շաւղի մը մէջ մտաւ . եւ իր նոր իշխանաց ներքեւ այնպիսի կայսրութիւն մը հիմնեց որ բոլոր Ասորեստանն Ասիա իր մէջ կպարունակէր :

717 ին Ն . Ք . Քարքամիս վերջապէս ինկաւ Սարկոնի զօրութեան առջեւ . եւ անոր թագաւորը Բիսիբիս, Ասորեստանի թագաւորին գերի եղաւ . իր առեւտուրը ու հարստութիւնը Ասորեստանցւոց ձեռքը անցաւ, Ասորեստանցի գաղթականութիւն մը հաստատուեցաւ եւ Ասորեստանցի կուսակալ մը սահմանեցաւ :

Քետական երեւելի ամրութիւնն որ այնչափ դարեր իրենց փառաց եւ հարստութեան, զօրութեան եւ հարաւային աշխարհակալութեանց կեդրոնն եւ նշանն եղած էր . մի անգամ եւս սեմական ժողովրդոց ստացուածն եղաւ : Քետական եւ սեմական ժողովրդոց միջեւ տեղի ունեցած դարաւոր երկայն պայքարը՝ վերջացաւ : Սեմական յաղթանակեցին եւ Քետացիք մղուեցան նորէն այն լեռները, յորմէ իջած էին :

Բայց պայքարը վճռական հարուածը դեռ ընդունած չէր . Քարքամիսի գրաւման հետեւեալ տարին, Սարկոն դէմ առ դէմ գտնուեցաւ հիւսիսային ազգաց մէջ դաշնակցութեան մը, որք էին Մոսոք, Թոբէլ, Մելիտինէ, եւ այլք, Արարատայ թագաւորին առաջնորդութեան ներքեւ : (Mesheck, Tubal, Melitene and others under the leadership of the king of Ararat) : Բայց դաշնակցութիւնը վճռական պատերազմի մը մէջ խորտակեցաւ : Արարատայ թագաւորն անձնասպան եղաւ եւ երեք տարիէն քիչ ժամանակուան մը միջոցին Քոմակինի Ասորեստանի կայսրութեան հետ միացաւ . Նինուէի Սեմացիք արեւելեան աշխարհին մէջ ալ առաջնակարգ հանդիսացան :

Ասորեստանցիք Արարատ անունը կուտային, Վանայ ծովուն անմիջակայից եւ անոր հարաւային նահանգաց . յետնագոյն դարուց մէջ միայն, այդ անունը հիւսիսայիններուն ալ տրուեցաւ . եւ այժմու Արարատ լեռը, ի հնումն Կորդուաց լեռներուն հարաւային ճիւղին տրուած անունն կկրէ : Բայց՝ Արարատ՝ երկրին բնիկ անունը չէ . բնիկ անունն էր Պիէնա կամ Պիանա (Biana) որ պահուած է Վանայ ծովուն անուան մէջ (Biana = Վանայ) :

Նահանգին ամեն կողմ բաղմաթիւ արձանագրութիւններ սփռուած են . Ասուր-Նացիր-Պալի կամ իր որդւոյն Սաղմանասարի օրով Նինուէ-ացւոցմէ փոխ առեալ բեւեռագրերով գրուած . սակայն այնպիսի լեզուաւ մը, որ Ասորականին բնաւ չնմանիր :

Կպատմեն մեհենաց եւ պալատաց կառուցումը, դից մատուցուած զոհերն եւ պատարագներն, եւ Վանեան թագաւորաց պատերազմները :

Վերջնայն մէջ յիշատակութիւն մը կայ խաղերու կամ Գետաց վրայ եղած արշաւանքի մը :

Այս արշաւանաց առաջինն եղաւ ընդ Մենուասայ, որ մեր թուականէն ինը դար առաջ ինքեց . Ալլիի երկիրը անցնելով, Գետաց երկրին մէջ գտաւ ինքզինքը . հոս աւարի առաւ Սուրիսիւս եւ Թար-խի-Կամաս քաղաքները . որք Սատաւ-Կալի Գետացի իշխանին կ'պատկա-նէին, եւ գերի առաւ շատ մը գինուորներ զորս իւր աստուծոյն խալ-տիսի պաշտօնին նուիրեց :

Ուրիշ անգամ մը մինչեւ Մալաթիա քաղաքն արշաւեց եւ Գետաց-ւոց երկիրը անցնելէ յետոյ, իւր յաղթութիւնները Բալուի ցից ապա-ռաժներուն վրայ քանդակել տուաւ :

Բալու Նփրատայ հիւսիսային եզերաց վրայ կ'գտնուի . Մալաթիոյ եւ Վանայ ճանապարհին գրեթէ մէջ տեղը . եւ քանի որ հին Ալլի դա-ւառին արեւելակողմը կ'գտնուի, կրնանք գաղափար մը կազմել Մենուա-սայ յիշած Գետացւոց աշխարհագրական դիրքին վրայ :

Իւր յաջորդն ու որդին Արկիադիս Ա. կրկին անոնց վրայ արշա-ւեց . եւ անոր արձանագիր յիշատակութիւններէն յայտնի է որ Մալա-թիա մին էր Գետացւոց ամրոցներէն . Գետաց երկիրը, ըստ Վանեան թագաւորաց, կտարածուէր արեւելից Բալուէն, առ եզերք Նփրատայ, մինչեւ Մալաթիա յարեւմուտս :

Ըստ Ասուրական արձանագրութեանց Գետացիք կ'ընակէին այս եր-կրին հարաւային արեւմտեան կողմը . տարածուելով Քոմակինէէն մին-չեւ Քարքամիս եւ Հալէպ : Նգիպտական արձանագրութիւնք զանոնք աւելի հարաւ, մինչեւ Կադէս Որոնդէսի, կրեան . մինչ Հին Կտակարա-նը մինչեւ Պաղեստինու ծայրագոյն հարաւը կ'հասցնէ : Շատ որոշ է ու-րեմն որ այս Գետացի ցեղերու կոտորածները կ'վերաբերին աւելի մեծ ազգաբնակութեան մը, որուն բուն հայրենիքն էր Տաւրոսի լեռնաշղ-թան եւ որք տարածուեցան մինչեւ Պաղեստինու եւ Սիւրիոյ տաքուկ դաշտերը ու հովիտները . եւ միայն իրենց յաղթութեանց շնորհիւ է որ Սիւրիացի անունը տրուեցաւ իրենց : Իրենց միւս անունն էր Գետացի, ուր որ ալ բնակէին թէ Հրէաստան, թէ յՈրոնդէս, թէ Քարքամիս եւ թէ ի չրջակայս Բալուի, ա'յս անուամբ միայն կ'ճանչցուէին :

Պարտիք նկատել զայդ ազգային անուն մը, որ իրենց փակշած էր բոլոր իրենց յաղթանակաց, պարտութեանց եւ գաղթականութեանց մէջ . եւ որոշած էր զիրենք իբրեւ զատ, ուրոյն ազգութիւն մը, բոլո-րովին տարբեր արեւելքի համայն ազգաբնակութիւններէն :

Այժմ, լսելէ յետոյ թէ իրենց թշնամիք ինչ կրսն իրենց վրայ, տեսնենք թէ իրենց յիշատակարանք ինչ կ'պատմեն իրենց վրայով եւ թէ մարդկային ազգի պատմութեան վկայ ի՞նչ էր իրենց ձգած ազդե-ցութիւնն :

(1) Ուրարտուցիք երբ պատերազմի երթալին իրենց աստուածներն ալ միատեղ կտանէին, մանաւանդ իսալտիս (Khaldis) երբ իսալտիս եւ ուրիշ՝ դիւ գերի ինկան, Ուրարտուի Ուրասա (Ռուսաս Ա. ?) թագաւորը յուսահատութենէն անձնասպան եղաւ 714 Ն. Ք. :

Ասորական արձանագրութիւնք կըսեն նաեւ որ երբ Թագաւոր-Փաղասար Գ. Սիւրիա նուաճելու վրայ էր եւ Հալէպէն վեր Արփաթ (Թէլ էրֆատ) քաղաքը պաշարած էր, Սարգուրիս, Ուրարտուի թագաւորը բազմաթիւ զօրքով քաղաքին օգնութեան գնաց բայց յաղթուեցաւ. եւ Թագաւոր-Փաղասար Ուրարտու մտնելով մեծ կոտորած ու աւեր ըրաւ (735 Ն. Ք.) :

Այս Սարգուրիսէն ետքը Սարկոնի արձանագրութիւնք կ'յիշեն Ուրարտուի Ուրասա (Ռուսաս) թագաւորն, որն որ Սարկոնի գէմ երկայն բայց ձախող պատերազմ վարելով վերջապէս յուսահատութենէն ինքը՝ զինքը մեռուց 714 Ն. Ք. այս թագաւորին սեպհական արձանագրութիւն մը գեռ չէ գտնուած ցարդ :

Ասոր-Նացիր-Պալ (669-626) իւր մեծ արձանագրութեան մէջ կ'պատմէ թէ Ռուսաս՝ Ուրարտուի թագաւորն՝ իրեն պարգեւներ ղրկած է. ուրիշ արձանագրութեան մը մէջ նոյնը կըսէ Սարգուրիսին համար, յաւելցնելով թէ անոր հարքն իւր հարցը հետ բարեկամութիւն ըրած էին :

Պիանա զանազան ձեւերէ անցնելով հիմակուան Վաւը եղած է, Ասորական արձանագրութիւնք նոյն տէրութիւնը միշտ Ուրարտուի թագաւորութիւնն անուանած են եւ ոչ երբէք Պիանայի :

Բայց Վանայ լճին քով Բեղանիա գաւառ մը կ'գնեն. եւ Վանայ լիճը ծով Զամուա Բեղանիա կ'կոչեն :

Սէյս կ'կարծէ որ Բեղանիան ղիւրաւ Պիանայի կ'փոխուի դ գիրն երկու ձայնաւորի մէջ անհետացնելով, ինչպէ՜ս եղած է Վանեան արձանագրութեան մը մէջ. Պիռլիե գրուած է փոխանակ Պիդուլի գրելու : Ասկէց զատ Սաղմանասար Բ. ին կուրի կանգնած արձանագրութեան մէջ Բունաիշ գաւառին վրայ կ'իօտուի, զոր Սէյս Բունաէ կ'կարդայ եւ կ'նոյնացնէ Պիանայի հետ :

Պողոմէոս Առաջին դարու աշխարհագիրը Վանը Bavana դիտէ, որ Կեդրէնոսին ժամանակն արդէն Iδαν եղած էր. անտարակոյս է որ Վանեան արձանագրութեանց Դիուպաս մայրաքաղաքը Պողոմէոսին Θωδριαն եւ մեր Տոսպն է. որ Թագաւոր-Փաղասար Բ. ի արձանագրութեանց մէջ Դիուռուպաս կ'անուանի :

Զարմանալի եղանակաւ ետքէն նահանգը քաղաքին անունն առած եւ քաղաքն ալ նահանգինը առած է. քաղաքը՝ Վան եւ նահանգը՝ Տոսպ անուանելով :

Ասորեստանցիք ինչպէս նաեւ Քաղղէացիք իրենց հիւսիսային կողմը եղող լեռնային երկիրը, Ուրարտու կանուանէին. այսինքն բարձրագաւառ, ինչպէս Ռաւլինսըն կթարգմանէ. ինչպէս նաեւ Տիգրիս եւ Նփրատ գետոց մէջտեղ գտնուած ընդարձակ երկիրն ալ Նահարինա = գետոյ գաւառ :

Սէյս, Լեման (Leman) եւ այլք Հերոդոտոսին Αλαρόδιοι բառին մէջ Ասուրական Ուրարտուն կտեսնեն, ետքինը Արարատ, Արարտ եւ Հերոդոտոսին քովը Աւարտ ըլլալով եւ ասոր համար զՊիանացիս. եւ զՏոսպեանս Աւարտեանց ցեղ մը կհամարեն :

Լեման, Շրատէր, եւ Ասորի պատմիչք կկարծեն թէ մեծ կապակցութիւն մը կայ Պոնտոսի խաղտեաց եւ խաղտի աստուծոյ անուան միջեւ. խաղտիք՝ Տուրանեան ցեղ մը, հաւանականաբար Շրատիայ դաշտերէն մինչեւ Վանայ լիճը կտարածուէին եւ երբ Արիք կամ հիմակու Հայք մեր թուականէն 6-7 դար տուաջ, այս կողմերը արշաւեցին եւ բռնեցին, խաղտեաց մեծ մասը հիւսիսային կողմը Կաւկաս լեռանց վըրայ եւ Պոնտոսի ծովեզրը քաշուեցան. մէկ մասն ալ նոր աշխարհակալներու հետ խառնուեցան :

Ասով կմեկնուի նաեւ մեր հայերէն լեզուին Վրացերէնի հետ ունեցած նմանութիւնն. ասով կմեկնուի նաեւ մեր հայերէնին Հնդեւրոպական եւ Տուրանեան (Աքքատեան) տարրերէ խառն ըլլալը :

Այս երեւոյթը հասարակ է բոլոր Եւրոպական ազգաց եւ լեզուաց ուր ազգաց գաղթականութիւնները մեծ դեր խաղացած են :

Շատ հին ժամանակները Քաղղէացւոց երկրին մէջ երկու ժողովուրդ քովէ քով կբնակէին՝ Սումերք եւ Աքքատեանք, զոր Լեմոն մէկի կվերածէ Սումերեան անուամբ, համարելով որ երկուքն ալ Տուրանեան ըլլան : Ուրիշ հնագէտք կզանազանեն զՍումերս՝ Սեմական եւ զԱքքատեանս՝ Տուրանեան համարելով : Աքքատեանք հաւանականաբար Կեդրոնական Ասիայէն, Տուրանեանց որբանէն, հոս գալով հետերնին բերած կամ հոս ստեղծած են իրենց բեւեռաձեւ գրութիւնը, զոր Արեւմտեան Ասիոյ ժողովրդոց մեծ մասը ի գործածութեան կալաւ ինչ ինչ փոփոխութիւններ ընելով :

Ըստ այսմ ամենէն հին բեւեռագիրք Աքքատեանց լեզուաւ են, եւ Քաղղէացիք իսկ ի սկզբան այս լեզուաւ կգրէին. բայց իրենց սեմական-բարբելոնական լեզուաւ կկարդային : Աքքատեան լեզուն, զոր Լեման Սումերական կանուանէ եւ որ Վանեան արձանագրութեանց կամ Նախահայոց լեզուին նմանութիւնն ունի իր բառերու արմատներով եւ քերականական ձեւակերպութեամբ, մերձաւոր է թուրք եւ ֆինեան լեզուաց, որոնք դեռ կխօսուին :

Ասուրական արձանագրութիւնք Սարգուրիս Առաջինէն յառաջ Ուրարտուի Արամէ թագաւոր մը կյիշեն, Արզասքու մայրաքաղաքաւ, որն

Նահարինայի (Նայիրի, ըստ արձանագրութեան) ժողովրդոց գլուխն անցած Սաղմանասար Դ. ին (859-825) դէմ 14 տարի պատերազմ մղեց. բայց վերջապէս նեղը մտնելով հիւսիսի անմատչելի լեռները քաշուեցաւ. անկէջ ետքը Սաղմանասարին դէմ ասպարէզ ելաւ Սարգուրիս Ա. որմէ նոր հարստութիւն մը սկսաւ :

Սարգուրիս իր արձանագրութեանց մէջ ինքզինք Նայիրիի թագաւոր կանուանէ եւ Սաղմանասարի զօրաց դէմ յաջողութիւն ունեցած կերեւայ. որ թագաւորաց թագաւոր. անպարտելի, անընդդիմակաց, աներկիւղ, հզօր. թագաւոր կանուանէ ինքզինք :

(Քաղուած Հ. Ամսօրեայէ 1893 էջ. 48-49.)

ԳԼՈՒԽ Գ

ՔԵՏԱԿԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ

1

Գրեթէ ներկայ դարուս սկիզբները, երեւելի Արեւելեան ճանապարհորդն, Հելլովետացի Յովհաննէս Լուդ. Պըրքհարդ (1784-1817), այն է ըստ Արաբաց Շէյխ Իպարհիմ իպնի Ապտուլլահ, Համայի = հնոյն Եմաթայ կամ Համաթայ հրապարակին վրայ նայող խեղճուկ տան մը որմին անկիւնը դրուած գտաւ, այլանդակ մեհնադրովք ծածկուած խոշոր սեւակուճ (basalt) քար մը (1) : Բայց այս գիւտը մոռցուեցաւ եւ Համայի Եւրոպացի բնակիչք, ինչպէս նաեւ Եւրոպացի ճանապարհորդք միշտ կը ճամբուէին հոնկէ թէ երբէք հնութիւն (անթիքա) չկար :

Գրեթէ վաթսուս տարի յետոյ, երբ հազիւ գործի կսկսէր Պաղեստինու Խուզարկութեանց Ընկերութիւնն՝ Ամերիկացի հիւպատոս մը Մր. Ճոնսըն եւ Ամերիկացի Միսիօնար մը Մր. Ճէսսըպ, զիպտածաւ այս քարին հանդիպեցան եւ իմացան նաեւ որ բաց աստի ուրիշ երկու քարեր եւս կային, նոյն անհեթեթ մեհնադրովք ծածկուած, եւ որք զարմանալի բուժական յատկութեամբ մը օժտուած էին : Եօդուածացաւով տառապող անձինք, քրիստոնեայ թէ մահմետական, հաստատապէս կը հաւատային որ երբ այդ քարերէ միոյն վրայ երկնալով պառկէին, իրենց հիւանդութիւնը ու ցաւը քարը պիտի ծծէր, Բայց անհնար

(1) Travels in Syria էջ 146 :

եղաւ իրենց համար տեսնել զայնս . միայն բաւականացան ընդ նկարչի մը հանած խեղճուկ նմանութեամբ, յոյժ անկատար իւր տեսակին մէջ . եւ որ հրատարակուեցաւ Ամերիկեան հանդէսի մը մէջ :

Ընդհանուր հետաքրքրութիւն արթնցուց այս գիւտը գիտական աշխարհին մէջ . սակայն ճիշտ նմանութիւնն ստանալու համար եղած բոլոր ջանքեր ապարդիւն մնացին :

Տր . Ուիլեմ Բայդի, երեսնի Գետաբանին պահուած էր այդ փառքը, 1872 նոյեմբերին, Սիւրբոյ կուսակալ Սուպի փաշայի ընկերակցութեամբ Համա եկաւ . եւ շնորհիւ լուսամիտ կուսակալին, նոյն երեք քաբանց գածէ ճշգրիտ կրկին օրինակներն առնելով, Բրիտանական Թանգարանին եւ Պաղեստինեան Յուդարկութեանց Ընկերութեան ղրկեց մէկ մէկ հատ, իսկ բուն քարերը ղրկուեցան Կ . Պոլսոյ Կայսերական Թանգարանին :

Գիտական հանդէսներէ ոմանք հրատարակեցին պատկերները . Տր . Բայդ անմիջապէս յայտարարեց որ ատոնք Գետական յիշատակարաններ էին . բայց իւր թանկագին թելագրութիւնք մոռացման դատապարտեցան հանդէսի մը էջերուն մէջ, որ աւելի Աստուածաբանաց մատչիլի էր քան Արեւելագիտաց . եւ բոլոր աշխարհ նկատեց զանոնք Նմաթեան (Hama-thite) գրութիւններ : Մասնաւորապէս Նիւէօքթաքնակ Տր . Հէյս Ուլըտ դիտեց որ ատոնք ակօսադարձ (boustrophedon) ձեւով գրուած էին, այսինքն տողերը փոխադարձաբար աջէն ձախ եւ ձախէն աջ կդառնային, նման լծավար եզան որ առաջին գիծը աջէն առնելով ձախին կդառնայ . յետոյ նորէն աջին, ապա ձախին փոխադարձաբար : Տողերը իսկապէս, կկարդացուէին այն կողմէն սկսելով ուր կնային գիրերը :

Տր . Հէյս Ուլըտ ուրիշ գիւտ մ'ալ ըրաւ . Սըր Հենրի Լէյըրտ (A. H. Layard) Նինուէի մեծ պալատան աւերակներէն գտած էր կնիքներու բազմաթիւ կաւէ կաղապարներ, կամ դրոշմներ կնիքներու . որք պապիրոսէ կամ մագաղաթէ պաշտօնագրոց կապուած էին : Ասոնց կցուած պապիրոս կամ մագաղաթը շատոնց կորսուած էին, բայց կնիքները կմնային, իրենց մէջտեղը ծակուած, որով չուան անցնելով պաշտօնագրոց կկապէին : Այդ կնիքներէ ոմանք Ասորական ոմանք Փիւնիկեան եւ այլք Եգիպտական էին . բայց ուրիշներ ալ կային այլանդակ գրերով որք անկէ առաջ տեսնուած չէին, ճիշտ այս գիրերն էին զորս Տօքզըր Բայդ դիտեց որ ճիշտ Համային քարիներուն նմանն էին . ուստի կարծուեցաւ որ այդ կնիքներն ալ Նմաթեան էին :

Տօք . Բայդի յօդուածին հրատարակութենէն երկու տարի յետոյ, 1876ին, Բրօք . Սէյս, առանց զայն տեսած ըլլալու, Աստուածաշնչական Հնախօսութեան Ժողովին (Society of Biblical Archaeology) առջեւ ճառ մը կարդաց, որով քանի մը ենթադրութիւններ (conjecture) կընէր . թէ Նմաթեան մեհենագիրք շատ դարեր առաջ Կիպրոսի կղզւոյն մէջ գոր-

ծածուած ալբուքինին հետ միեւնոյն եւ անոր յար եւ նման էր : Միւսը թէ այն մեհենագիրք ոչ թէ նմաթի հին բնակչաց հնարած գիւտն էր, այլ Գետացւոց գործածած գրութեան կերպը միայն կնեղկայացնէր : Արդէն այլուստ եզրկատական արձանագրութենէ գիտենք թէ Գետացիք գրական ժողովուրդ մ'էին . եւ անոնց մէջ կար գրողներու դաս մը, եւ քանի որ նմաթ Գետաց երկրին անմիջապէս սահմանակից էր, աւելի բնական էր հետեւցնել թէ այդ գրութիւնք աւելի Գետական էին քան թէ նմաթեան :

Այս վարկածը գրեթէ անմիջական կերպով հաստատութիւն գտաւ, երբ Գետացւոց երեւելի մայրաքաղաքին Քարքամիսի դիրքն ճշդուեցաւ եւ անդ նմաթեան քարին գրութեան ոճովը գրուած արձանագրութեանց շարք մը երեւան ելան :

Հետեւաբար շատ չընե՛ր որ գիտական աշխարհը ճանչեց թէ այդ նորա-գիւտ գրութիւնը Գետական սերնդին մասնաւոր սեպչականութիւնն էր :

Տր . Հէյս Ուըրտ առաջինն էր որ յայտարարեց զայս ի ըուր աշխարհի, եւ Բրիտանական Թանգարանին խնամակալը խուղարկու մարմին մը ընտրեցին Քարքամիսի աւերակաց վրայ պեղումներ կատարելու : Միեւնոյն ժամանակ մասնաւոր ուշադրութիւն ընծայուեցաւ իրողութեան մը, որ Գետական նշանագիրք, ինչպէս կրնանք կոչել այսու հետեւ, հասարակ էին ոչ միայն նմաթ եւ Քարքամիսի, այլ եւ Փոքուն Ասիոյ շատ կողմերը կգտնուէին :

Գրեթէ աւելի քան մէկ դար առաջ, Գերմանացի ճանապարհորդ մը գտաւ որ, Իպրիզի կամ Իվրիզի, հնոյն Լիկայոնիոյ քաղաքաց մի-ոյն մօտ, պատի մը հետ հիւսուած ապառաժի մը վրայ երկու պատկերներ քանդակուած էին, անոնցմէ մին աստուած մ'էր որ իր ձեռքը որաներու տրցակ մը եւ խաղողի ողկոյզ մը բռնած էր, միւսը մարդ մ'էր որ այդ կուռքին առջեւ պաշտօն եւ երկրպագութիւն կմատուցանէր : Երկու պատկերներն ալ ծայրերը վեր ոլորուած կօշիկներ հագած էին . կուռքը մինչեւ իր ծունկերը հասնող պատմուճան մը հագած եւ գլուխն ալ կոտոշաձեւ ծոպերով զարդարուած սրածայր գլխարկ մը դրուած էր :

Դար մը անցաւ մէջտեղէն եւ ուրիշ Գերմանացի ճանապարհորդ մ'ալ հանդիպեցաւ ադոր, եւ մէկ նմանութիւնն հանեց, որ քանի մը տարի ետքը հրատարակուեցաւ Բիզդէրի Տիեզերական Աշխարհագրութեան մէջ : Բայց նկարը շատ անկատար էր եւ լաւագոյն օրինակը ձեռք բերուեցաւ շնորհիւ Պատ . Ի . Ճ . Տէյվիսի 1875ին . զոր հրատարակեց հետեւեալ տարի Աստուածաշնչի Հնախօսական ընկերութեան գործառնութեանց (Transaction of the S. of Biblical Archaeology) թերթին մէջ . նկատելով այս առթիւ որ, նոյն ժամանակ նմաթեան կարծուած նշանագիրներ ալ կգտնուէին քարին վրայ :

Այս նշանագրովք երեք տող գրուած կար կուռքին երեսին եւ վեր վերցուած ձախ թեւին մէջտեղ եւ չորս տող ալ երկրպագուին ետեւը գրուած էր, թէեւ քարին վարի կողմն ալ քանի մը տող գրութիւնք կը տեսնուէին. սակայն քարին այս մասը մօտակայ ջաղացքին ջրմուղին մէջ մնացած լինելով գիրերը եղծուած եւ անընթեռնլի եղած էին:

Յայտնի էր ուրեմն որ Լիկայոնիոյ մէջ ալ ուր երկրին հին լեզուն դեռ կծածկուէր Պօղոս Առաքեալի օրով. Գետական գրութիւնն գործածուած էր:

Գետական նշանագրովք ուրիշ քար մ'ալ Հալէպի մէջ գտնուեցաւ, նման Նմաթեանին սա եւս սեւ պազպղ էր եւ պատի մը մէջ գրուած էր. վրայի նշանագիրները անդադար շփումէ մասամբ աներեւոյթ եղած էին: Հալէպցիք կհաւատային որ այդ քարը աչքի ցաւ բուժելու զարմանալի յատկութիւն մ'ունէր, ուստի հազարաւորք կուգային շօշափել եւ բժշկուիլ:

Գանի մը նմանութիւններն հանուեցան, բայց այդ կիսամաշ բառերը որոշել այնչափ դժուար էր որ, մէկ կաղապարը հանելու կպատահատուէին. երբ լուր առին որ Հալէպի մոլեռանդք կտոր կտոր ըրած էին, կասկածելով որ Ֆրէնկները այս անթիքան պիտի գողնային. այս կերպով անոնց ճիգն ապարդիւն հանեցին:

Հալէպի հնակերտը մին է այն բազմաթիւ յիշատակարանաց որք իրենց կարեւորութիւնն հասկցուած միջոցին կորսուած են:

Ահա այսչափ էր մեր գիտցածը մինչեւ 1879ին գարունը. այսինքն, յայտնի էր թէ Գետացիք՝ որք ժամանակաւ Ասորեստանցւոց, եգիպտացւոց եւ նբրայեցւոց հետ ի յարաբերութեան էին, գրելու մեհենական ոճ մ'ունէին, թէ գրութեան այս ոճը Նմաթ, Հալէպ, Քարքասիս եւ Լիւկայոնիա գոյութիւն ունէր: Գիտէինք նաեւ թէ Լիկայոնիոյ ապառաժին վրայի պատկերները արուեստի մասնաւոր ձեւով մը նկարեալ էին եւ հանդերձնին սեպհական իսկատիպ ոճ մ'ունէր:

2

Հերոդոտոս իւր պատմութեան մէջ կգրէ թէ եգիպտացի աշխարհաւալն Սեսոստրիս Չմիւռնիոյ մօտ Նիմֆի աւանին քովերը (այժմու Գաւրապէլ կրճին մէջ. որ երկու կողմէն ալ ցից ապառաժներով գոցուած է) իւր յիշատակը ձգած է ժայռերուն վրայ, եփեսոսէն Ֆոկիա եւ Սարդիկէէ Չմիւռնիա տանող ճամբուն վրայ, կրճին երկու կողման վրայ 3-ական ոտք երկայնութեամբ մէկ մէկ մարդ քանդակուած է. որ իր աջ ձեռքը նիզակ մը եւ ձախը աղեղ մը բռնած է. իւր հանդերձանքը եգիպտական կամ Նիթովպական է եւ ուսին մէկ կողմէն միւսը, ճիշտ կուրծքին վրա

յէն Եգիպտական մեհենագիրք դրօշմուած են որք կնշանակեն թէ «թեւ կամբ իմով շահեցայ այս երկիրը» :

Այս ժայռաքանդակներէն մին Ռընուար (Renouard) 1839ին գտած եւ քիչ յետոյ Դէքսիէ (Texier) դայն ծրագրած էր . միւսը Տօքդոր Պէտտօ (Beddoe) գտած էր 1856ին : Սփօլաօտա ծրագրած նկարը լուսանկարած էր : Կներկայացնէ սովորական մարդու հասակէն աւելի բարձր մարտիկ մը . քալելու պէս աջ ոտքն առաջ նետած է որով միայն կիսադէմը կերեւնայ . իր աջ ձեռքը նիզակ մ'ունի : Իր ձախ ուսին ետեւ աղեղ մը կախուած եւ գլուխը տոտողիկ (սրածայր) գլխարկ մը դրուած է . մինչեւ ծունկերը հասնող պատմութեան մը հապած եւ ոտքն ալ ծայրերը վեր ծալուած կօշիկներ ունի . ժայռին երեսը յղկուած եւ պատկերը խորունկ կերպով քանդակուած է : Նիզակին եւ երեսին մէջտեղ երեք տող մեհենական նշանագիրք կերեւին , պատկերը դէպ ի հարաւ կնայի եւ Գարապէլի աւելեւեան կողմի ապառաժին վրայ փորուած է :

Դիտունք խիստ կանուխէն նշմարեցին թէ մեհենագիրք Եգիպտական ձեւ չունէին եւ Բրօֆ . Բէրրօշ (Perrot) ուշադրութիւն հրաւիրեց անոր զարմանալի նմանութեանը ժայռաքանդակներու , որք կգտնուէին ի Կապադոկիա եւ ի Կեափուր Գալէսի , Փոիւգիա . ուր գտած էր ձեւով եւ հասակով ճիշտ Հերոդոտոսի մարտիկին նմանող ռազմիկի մը պատկերը :

Յանկարծ Բրօֆ . Սէյսի միտքը լոյս մը ծագեց , արուեստին ինքնատիպ ոճն , հագուստին սեպհական ձեւը թէ Փոիւգիոյ թէ Գարապէլի եւ թէ Կապադոկիոյ ժայռաքանդակաց վրայ , ամենեքին նոյն եւ նման էին : Ամենքն ալ նոյն եւ որոշիչ հանգամանքն , խորխ'տ կերպարանքն , նոյն սրածայր գլխարկը ու կօշիկը , նոյն պատմութեանն , զծաղրութեան նոյն կոշտ ու կոպիտ թանձրութիւնն եւ նոյն որոշիչ դիրքն ունէին : Այս ամենը նկատողութեան առնելով Ակադէմի հանդէսին 1879 թ) դաստոս 16 թուոյն մէջ յայտարարեց որ թէ Պօղազ քէօյի' ի Կապադ . , թէ Լիկայոնիոյ թէ Փոիւգիոյ , թէ Գարապէլի ժայռաքանդակները եւ արձանագրութիւնները , ամենեքին Քեստական արուեստին կապականէին : Կնիար ուրեմն տեղւոյն վրայ քննութիւն մը կատարելով ենթադրութիւնն իրականութեան վերածել :

Ուստի այն տարւոյ սեպտեմբերին Թուրք զօրաց գումարտակաւ մը Բրօֆ . Ա . Հ . Սէյս (A. H. Sayce) ճամբայ ելաւ Զմիւռնիայէ Գարապէլի կիրճն երթալու , որ ի սկզբանէ հետէ աւաղակաց որջ եղած էր :

Հերոդոտոսի դիւցազին թէ պատկերն եւ թէ կաղապարն հանեց . եւ ուրախութեամբ տեսաւ որ կիսամաշ տառերն Քեստական նշանագրեր էին լոկ : Նրկորորդ պատկերը առաջինէն քիչ մը վարօք էր . նոյն կեցուածքն եւ նոյն հագուստն , նիզակն ու աղեղն ունէր , երկրաշարժէն իր տեղը խախտած էր եւ մարդոցմէ շատ ալ չարչարանք քաշած , իր մարմնոյն վերի մասը կոփուած եւ անհետացած էր գրեթէ . եւ հին ռազմիկին քանդակեալ

ժայռը օճախիի տեղ ծառայած էր վրանաբնակ Թիւրքմէնաց եւ սեւցած .
բնաւ նշանագրի հետք չկար :

Հերոդոտոսի պատմութենէն կերեւայ որ ինք հոս այցելած չէ այլ
ուրիշ հեղինակութենէ մը կոչուած ըրած է . զի փոխանակ երեք ոտք լիւ-
նելու , սովորական մարդու հասակէն շատ բարձր է . հագուստը ոչ Ն-
գիպտական է եւ ոչ Նթովպական . արձանագրութիւնն իւր կրծոց վրայ
չէ . եւ ճամբան զոր երկոքին քաջք կպահպանեն ոչ Նփեսոսէ փոկիւ
կերթայ , ոչ ալ Սարդիկէէ Զմիւռնիա . այլ Տաճիկ կառավարութիւնը
չինեց վերջերս այս խճուղին որ Սարդիկէի ճամբուն կը խառնուի : Գա-
լով Սեսոստրի նմանութեան զայդ ալ ինք փակուցած է Հերոդոտոս :

Ոչինչ հետի ի Գարապէլէ կայ Քետական ուրիշ հնութիւն մ'ալ :
Մաղնիսա քաղաքին մօտիկը , Սիբիլոսի խրոխտ ապառաժներէ միոյն վը-
րայ , քանդակեալ կայ պատկեր մը , որ կներկայացնէ կին մը որոյ գան-
գուր երկար մազերը իւր ուսերուն վրայ կծածանի . գլխուն վրայ լու-
տասանման գոհար մը կփայլի եւ ինք խորաքանդակ որմախորշի մը վը-
րայ նստած է . Լիդիական Պատմագիրք կանանդեն լինել զայն Ասասօնի
դստեր պատկերը , որ ինքզինք կենազիրկ ըրաւ գահավէժ լինելով . բայց
Յունական զրոյցք կկամին տեսնել յայն զպատկեր «սգացելոյն Նիո-
պեայ» որ քար դարձած էր :

Հոմերոս երգած է թէ «ին'չպէս Նիոպէ երբ աստուածներն իւր եր-
կոտասան որդիքը սպանին , քար դառնալով կուլայ կողբայ իւր ցաւոց
վրայ , առանձին եւ լքեալ ապառաժներու եւ բարձրաբերձ վախերու
մէջտեղ , ի լերինս Սիբիլոսի ուր գիցուհեաց խումբ մը Աքելոյիզի եղե-
րաց վրայ կպարեն» :

Բայց այս զրոյցը Յունական դաղթականութեան Լիւդիոյ մէջ հաս-
տատուելէն շատ ետքը ծագում առած է . նկարը կրաքարէ ժայռի մը վը-
րայ քանդակուած է , սաստիկ տեղացող անձրեւէ մը յետոյ , 'երբ խո-
նաութիւնը կաթիլ կաթիլ կթորէ դէմքին վրայ եւ ջուրը երբ կհոսէ
պատկերին մակերեւոյթին վրայէն տխուր եւ մթին երեւոյթ մը տալով
անոր , անշուշտ աւելորդապաշտ Հելլենին պիտի թելադրէր թէ մի գու-
ցէ իրենց դժբաղդ Նիոպէն ըլլար այդ : Այլ սակայն պատկերն էր Փոքր
Ասիոյ մեծ դիցուհւոյն որ երբեմն Աթարկիպիս (Atergatis) կամ Տէրքէթա
(Derkete) ուրիշ անգամներ ալ Կիպելի (Kybelé) կամ այլ անուններով ծա-
նօթացած է : Թեգիպոս Ապու Սիմպէլի ապառաժներու վրայ քանդակ-
եալ Հռամսէս Բ . ի Թադուհւոյն Նօֆէրտ Արիի պատկերը տեսնողի մը
համար դժուար չէ գուշակել եւ հասկնալ թէ , նոյն իսկ Նիոպէի պատ-
կերը քանդակող վարպետը , Նեղոսի հովիտն այցելած է : Քանզի առաջին
ակնարկաւ երկուքն ալ նոյն դրօշմն ու նոյն երեւոյթն ունին , եւ աւե-
լի մօտիկ քննութիւն մը պիտի ցցնէ թէ Նգիպտական քանդակը Լիբէ-

ահանէն աւելի նուրբ է. սակայն նմանութիւնն սքանչելի է որով յայտնի կըլլայ որ այս իսկ Քետական հնութիւն մըն է :

Ապառաժին որմին վրայ ուր յեցած է դիցուհին. Տոք. Տընիզ (Dr. Dennis) Քետական նշանագրովք գալար (cartouche) մը դտաւ. նաեւ Բրոֆ. Սէյս. ասոնք քանի մը սանդուխներ իրարու կապելով հասան հոն եւ անոնց թղթէ կաղապարն առին. որոց մէջ նշմարեց Սէյս 'Թա-գաւոր' նշանակող Քետական նշանագիրն :

Քետական արուեստին այս նշանագիրք եւ. արտադրութիւնք Քետաց կայսրութեան ծագած եւ ծաղկած տեղէն այսչափ հեռու եւ տարբեր տեղեր ի՞նչպէս եկան : Ինտո՞ր կպատահի որ Գարապէլի կրճին մէջտեղ եւ Կեալուր-Գալէսիի ժայռերուն վրայ անոնց գոռ մարտիկները կցցուին եւ կպատկերանան : Իսկ Սիբիլլոսի խարակներուն վրայ պերճօրէն փորուած կտեսնենք Քետաց մեծ դիցուհւոյն պատկերը. որո՞ւնն էր այն ձեռքը որ փորագրեց այն նշանագրերը որոց կհանդիպինք ի Գարքամիս եւ յԵմաթ :

Այժմ պիտի սորվինք թէ մեր այժմու լուսով ինչ պատասխան կրնայ տրուիլ այս հարցմանց :

ԳԼՈՒԽ Դ

ՔԵՏԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆԸ

Նգիպտական արձանագրութիւնք կվկայեն թէ Քետական կայսրութիւնը Փոքուն Ասիոյ խիստ հեռաւոր նահանգները տարածուած էր : Կաղէսի Թագաւորք՝ երբ կոգորէին Հալածանաց Փարաւոնին հետ, կաւողացան օգնութեան կոչել իրենց դաշնակիցները Տրովադէն, Լիւդիայէն եւ Կիւլիկեան ծովեզերքէն : Դար մը յետոյ ուրիշ դաշնակցութիւն մ'ալ որ կբաղկանար մասամբ Քարքամիսի եւ Հալէպի Թագաւորներէն եւ եւ մասամբ մ'ալ Լիւիւացոց, Տիւքրանեանց եւ Փոքուն Ասիոյ միւս ազգաբնակութեանց իշխաններէն, ողողեցին զնգիպտոս : Եթէ հնագէտք կրցած են ճշդել դիրքը այն հին երկիրներուն ուստի Քետաց գերիշխան եւ դաշնակից (vassal) զօրութիւնք բազմութեամբ կխուժէին. բնականաբար Քետական տէրութիւն մը պարտի գտնուիլ ի Փոքրն Ասիա :

Եւ գտնուեցաւ ալ. այն ինչ Փոքուն Ասիոյ զարմանալի հնակերտք ի յայտ եկան, որոց օրինակ են Գարապէլի մարտիկը եւ Իպրիզի քանդակները. հասկցուեցան թէ, դոքա իրապէս Քետական արուեստի ներ-

շնչումներ էին : Այն ինչ գիտցուեցաւ որ այս հնակերտաց ներկայացուցած արուեստն եւ անոնց ընկերացող նշանագրոց մասնաւոր ոճը հայրենիք եւ կեդրոնաւայր ունէր Բետական ցեղերու Սիւրիական քաղաքները • Փոքրուն Ասիոյ նախապատմական անցիլոյն վրայ նոր լոյս մ'ալ սփռեցաւ :

Սոյն քետական հնակերտք, Հիւսիսային Սիւրիայէն եւ Կապադովկիայէն սկսեալ մինչեւ Ասիական Թերակղզւոյն արեւմտեան ծայրերը, երկու շարունակական գիծերու կրնան բաժնուիլ • սոքա կհետեւին այն երկու մեծ պողոտաներուն որք Սիւրիայէն Սարգիկէ եւ Եգէական ծովեզրը կտանին : Սոյն գիծերէն մին կձեւանայ ի հարաւոյ, կայաններուն շարք մ'ունենալով ի Պուլղար մատէն եւ յիպրիզ՝ Լիկայոնիոյ մէջ եւ ի Յասիւէր եւ Թիրիէյօնի (Tyriaion) մէջ Իկոնիոնի եւ Պէյ շէհրի լիճին եւ կյանգի ի Գարապէլ, իսկ միւս գիծը դէպ հիւսիս Տաւրոսէն եւ Մարաշէն անցնելով նախ Կիւրինի կրճը կհանդիպի • ապա Պօղազ քէօյի եւ Իւլիւքի աւերակներէն անցնելով կուղղուի հին Փոխգիոյ Թազաւորաց շիրմատանը, Կեալուր գալէսին • մինչեւ որ դարձեալ Լիւդիոյ մայրաքաղաքն ու Գարապէլի կիրճն հասնի : (1)

Հալէպի եւ Կապադովկիոյ արեւմտեան կողմը ասոնք նշանաւոր են մասնաւոր յատկութեամբ • հոն այդ հնակերտք կ'ամ արծաթի հանքերու շրջակաները կգտնուին նման Լիկայոնիոյ յիշատակարանաց եւ կ'ամ մեծ պողոտայից հին գծին երկու կողմերը, որք վերջապէս միեւնոյն կէտին կյանգին ի Լիւդիա : Ոչինչ գտնուած է ի կեդրոնական լեռնադաշտին Փոքրուն Ասիոյ, ի լերինս Լիւկիոյ ի հարաւոյ եւ ընդարձակ ծովեզերքն մինչեւ հիւսիս : Հնակերտք որոշիչ նշանք են մանր գաղութներու եւ հանգրուանք՝ ընդարձակ պողոտային : Մանաւանդ որ Սիրիլլոս լեռան գահակալ դիցուհիին պատկերէն զատ, արեւմտեան հնակերտք յառաջընթաց գոռ մարտիկներու քանդակներ են յարձակման դիրքին վրայ • այսպէս է ի Գարապէլ եւ ի Կեալուր գալէսի • ուր երկու Բետական ռազմիկներու պատկերները նախապատմական ամբողջ մը աւերակաց առնթիւ կկենան :

Այսպիսի իրողութեանց մէկ մեկնութիւն միայն կրնայ տրուիլ, Արեւմտեան Փոքրուն Ասիոյ Բետական հնակերտք զինուորական աշխարհակալութեանց եւ գերագոյն իշխանութեան յիշատակարաններ պարտին ըլլալ :

Գարապէլի կրճին կրկին ռազմիկներով, զանոնք քանդակողը, Բետաց տէրութեան ներկայացուցիչները մարմնացուցած է, դոքա կցցնեն թէ Բետացիք շահեցան եւ պահեցին այդ անցքը իրենց զօրութեամբ : Յազ-

(1) Տաւրոսի այժմու անունն է Պուլղար-տաղի այսինքն Պուլկարական լեռն • սակայն այս պոռչիւս բառը սոսկ աղաւաղում մ'է Պուլղա-սաղի ին որ կնշանակէ ծլոյ լեռ • ինչպէս նաեւ Տաւրոս նշ • ցուլ եւ Տաւրոս լերինք՝ ծլոյ լերինք :

թուփեան նշանակներ են քան բնիկ արուեստի գործեր կամ արտադրութիւններ :

Բայց անխուսափելի է որ աշխարհակալութիւն մը իւր հետ քաղաքակրթիչ ազդեցութիւն մը չբերէ . Գետացիք չէին կրնար Արեւելից մէջ իրենց ստացած արուեստն ու զարգացումն տարածել առանց ներդրածելու արեւմուտքի այն բարբարոս ազգաբանութեանց վրայ, որոց իշխելու կը յաւակնէին : Լիւդիոյ եւ Արօադի գերիշխան թագաւորք չէին կրնար իրենց գորութիւնը Սիւրիա առաջնորդել կամ Նզիպտական արշաւանքին օգնել առանց բան մը սորվելու այն հին քաղաքակրթութենէն, որուն հետ շփման եւ հաղորդակցութեան մէջ էին :

Գետացիք պարտին իրաւամբ նկատուիլ Արեւմուտքի բիրտ ազգաբնակութեանց առաջին վարժապետները : Անոնք անոնց բերին զարգացում մը եւ քաղաքակրթութիւն մը որուն առաջին տարերքը Բաբելոնիներէն ներշնչուած էր . անոնք բերին նաեւ դրելու դրութիւն մը, որմէ ամենայն հաւանականութեամբ ծագեցաւ Փոքուն Ասիոյ բնիկներուն իւրաքանչիւրին յատուկ դրելու համար գործածուած նշանագիրները :

Ուստի հաւանական է թէ այդ Գետական հնակերտք ամենը չեն վերաբերի Գետացւոց ինքեանց, այլ բնիկ ազգաբնակութեանց զորս կըրթեցին եւ զարգացուցին . այսպէս կրնայ ըլլալ յիպրիզ ուր թէ աստուածն եւ թէ իւր երկրպագուք աւելի հրէական դիմագիծ ունին եւ չեն նմանիր բոլորովին զուտ Գետական ծագում եւ արուեստ ունեցող հնակերտաց : Իրաց առեալ այսպիսի պարագաներ ուր Գետական ազդեցութեան ընծայելի է յաւելտ, քան Գետացւոց ինքեանց . շատ ուղիղ է որ Փոքուն Ասիոյ Գետական յիշատակաց շատերը նոյն իսկ Գետացւոց իրենց արտադրութիւններն են : Ասիկա կապացուցուի անոնց հետ կապակցեալ մեհանադրեւ եւ հանդերձի ու դիմագծի եւ կերպարանաց միօրինակութենէն որ կտեանուի Քարճամիսէն մինչեւ Շղէական ծովը :

Եթէ չընդունինք որ այս հնակերտք արտադրութիւնն են այնպիսի մարդոց որք միեւնոյն ցեղին կվերաբերէին եւ նոյն լեզուն կխօսէին, անկարելի պիտի ըլլայ բացատրել, այն միօրինակութիւնն, մանաւանդ երբ ի նկատի առնունք այն արտասովոր նմանութիւնն որ կգտնուի այն նշանագրաց վրայ . ի Գարապէլ, ի լեառն Սիբիլոս եւ ի յիշատակադրութիւնս Համաթի եւ Քարճամիսի : Ուր որ Գետական արձանագրութիւնք կան, հոն կգտնենք մեհեմադրոց նոյն կապակցութիւնն ինչպէս նաեւ քերականական նախամասնիկներն որոշող նոյն նշանագիրներն :

Ուրեմն պարտինք ընդունուած իրողութիւն մը համարել թէ Փոքուն Ասիոյ մէջ Գետական կայսրութիւն մը ծագում առաւ, բարգաւաճեցաւ եւ տարածուեցաւ, եւ այս սրոշ է ո՛չ միայն հնոյն Նզիպտոսի յիշատակարաններէն այլ եւ Գետական հնակերտներէն որք գեո ի գոյ են :

Համաձայն Բ. ի օրով, երբ Խարայկայցիք կհեծէին Փարաւոնի անտանելի լուծին ներքեւ, իրենց հարստահարչաց թշնամիք, Եգիպտական զօրութիւն մը եւ իշխանութիւն մը կազմակերպած էին։ Եգիպտոսի միապետը իւր իսկ վնասով սորվեցաւ թէ Գետաց թագաւորն ալ իրեն չափ մեծ իշխան մ'էր եւ իր օգնութեան կրնար կանչել անծանօթ հիւսիսի համայն ազգութիւնները։

Փարաւոնի գերիշխան վեհապետութեան համար ունեցած պահանջն Եգիպտականէն եթէ ո'չ աւելի, գոնէ հաւասար զօրութիւն ունեցող իշխանի մը կողմէ վէճի եւ մրցումի առարկայ եղաւ, եւ Եգիպտոսի թագաւորին նեղեկոց եւ հարստահարեալներուն համար պատրաստ օգնատանարան մ'եղած էր։

Երբ որ Քետական կայսրութեան մը վրայ կխօսինք, պարտինք պայծառ կերպով ըմբռնել թէ ի՞նչ կնշանակէ։ Իսկ Հռովմայեցւոց կայսրութեան նման չէր, ուր հպատակ նահանգները կեդրոնական հեղինակութեան մը ներքեւ ի մի ձուլուած էին, նոյն օրինաց եւ նոյն գերագոյն գլխաւորին հնադանդելով։ Ո՛չ ալ Պարսկականին նման էր կամ Թագղաթ-Փաղասար Գ. ի յաջորդող Ասորական իշխանութեան, որ միակ իշխանի մը գաւազանին ներքեւ բազմաթիւ նահանգաց եւ ազգաց կազմակերպեալ միութիւնն կներկայացնէր։ Կայսրութեան այսպիսի գաղափար մը Թագղաթ-Փաղասար Գ. ի եւ իւր յաջորդին Սարգոնի ընծայելի է։ աշխարհի վրայ բոլորովին նոր գաղափար մ'էր, որ երբէք իրականացած չէր նախապէս։

Առաջին Ասորական կայսրութիւնն նման Եգիպտոսի օտար կայսրութեան գլխովին տարբեր նկարագիր մ'ունէր, դա անհատական ինքնակալաց զինուորական ձեռնարկութեան եւ ուրոյն զօրութեան վրայ կայացած չէր։ Որչափ ատեն որ Ասորական կամ Եգիպտական թագաւորը կրնար իւր բանակը հեռաւոր երկիրներ ուղղել եւ ստիպել անոնց բնակիչները որ իրեն հպատակութիւն եւ հարկ հատուցանեն, իր կայսրութիւնը կտարածուէր անոնց վրայ․ այդչափ միայն։ Բայց հազիւ թէ աւարներով բռնաւորուած իւր երկիրը կդառնար․ ահա հպատակ ազգութիւնները մի զկնի միով անոր լուծը նետելով իրենց անկախութիւնը կհրատարակէին, մինչդեռ աշխարհակալ թագաւորին մահը իր հետ կբերէր, գրեթէ առանց բացառութեան, ընդհանուր ապստամբութիւն մը ազգաց եւ քաղաքաց, զորս իւր զէնքը հպատակեցուցած էր։ Եբրայական տասնեակ ցեղերը գերի վարող Թագղաթ-Փաղասարի օրերէն առաջ Արեւմտեան Ասիոյ կայսրութիւն մը, իրապէս կնշանակէր ուրիշ ժողովուրդներ իր իշխանութեան հպատակեցնելու համար իշխանի մը զօրութիւնը, գրաւեալ նահանգներ կրկին կրկին պէտք էին նուաճուիլ․ բայց հազիւ թէ այս գործը կատարուած էր ու զօրաւոր բանակաւ մը բնիկ ազգաբնակչութեանց անկախութեան պայքարը ճնշուած էր, հոն կայսրութիւնը գոյութիւն կառնուր եւ կդադրէր։

Սո՛ր յնպիսի պետութիւն մ'էր զոր Քետացիք հաստատած էին ի Փոքրըն Ասիա . թէ որչափ տեւեց չինք կրնար ըսել . բայց որչափ ատեն որ Արեւմտեան ազգաբնակութիւնք Քետացի իշխանաց պատերազմի կոչին պատասխանեցին , իրականութիւն մ'էր :

Այն իրողութիւնն թէ Տրովպի եւ Լիւդիոյ ցեղերը կադէսի Քետական իշխանաց հրամանատարութեան ներքեւ պատերազմեցան , կապացուցանէ թէ իրենց Քետացի իշխան տեսրց գերիշխանութիւնն ընդունեցին եւ իրրեւ աւատական ցեղապետներ հետեւեցան անոնց ի պատերազմ :

Եթէ Քետաց բանակները մինչեւ եգէական ծովուն եզերքները չյառաջէին եւ Քետացի իշխանք երբեմն երբեմն հեռագոյն Արեւմտից ազգերէն հպատակութիւն եւ հարկ չընդունէին . Եգիպտոս Քետաց հետ պատերազմելու ատեն Փոքուն Ասիոյ ժողովրդոց հետ ալ չպիտի մարտնչէր , եւ Քետացի մարտիկներու քանդակները չպիտի գտնուէին ի Գարապէլ : Կար ժամանակ մը յորում մինչեւ Փոքուն Ասիոյ Մայրաքոյն Արեւմուտքը Քետաց անունը թարսափ կազդէր , եւ Լիւդիոյ տպագայ մայրաքաղաքին , Սարդիկէի , մէջ Քետացի կուսակալք կնտէին :

Այս ժամանակուան աւանդութիւնք մինչեւ Դասական-Պատմական դարերու կհասնին . Լիւդիական թագաւորաց հնագոյն հարստութիւնք իրենց ծագումը կտանին մինչեւ Բէլ եւ Նինոս Բաքելական եւ Ասորական աստուածութիւնները . որոնց անունները Քետացիք իրենց հետ տարին մինչ ի Մայրաքոյն Արեւմուտք : Լիւդիացի դիւցազնը Քայսդըր , որ իւր անունը տուած է Քայսդըրեան դաշտին , ըստ առասպելաց , թափառական եղած է ի Սիւրիա եւ հոն Շամիրամի դարպաս ըրած է եւ ուստի ծնած Քարքամիսի թագուհին Դերկեսո (Derkedo) , Սոյն երանելի առասպելաց մէջ նոյն իսկ կպատմուի թէ Լիւդիացի մը ընկղմեց գիերկեսո Ասկաղոնի նուիրական լճին մէջ . եւ Եւսեպիոս՝ եկեղեցական պատմիչը կպատմէ թէ Լիւդիոյ մայրաքաղաքը , Սարդիկէ , առաջին անգամ առնուեցաւ 1078ին Ն.Ք. Հիւսիսային Արեւմտեան Ասիոյ կողմերէն եկող ասպատակաց հրոսէ մը :

Բայց Ամագոնաց հռչակաւոր գրոյցին մէ՛ջ է որ Քետաց Փոքուն Ասիոյ մէջ ունեցած ազդեցութեան հնութեան եւ իրականութեան գըլխաւոր ապացոյցը կգտնուի : Ամագոնները կաւանդէին լինել կանացի պատերազմող ազգ մը , որոց հայրենիքն է ի Կապադովկիա յափունս Թերմոտոնի (Thermodon), ոչինչ հեռի Պողազ Քէօյի աւերակներէն : Ամագոնք կամ Միաստինք , անտի յառաջացան նուաճելու Փոքր Ասիոյ ժողովուրդը եւ հիմնելու պետութիւն մը որ հասաւ մինչ Եգէական ծովուն եզերքը : Միւռինէ , Քիմա , Ջմիւռնիա եւ Եփեսոսի նման քաղաքաց շինութիւնն անոնց կընծայուի , ուր իրենց դիցուհւոյն պաշտօն կկատարէին բարբարոսական արարողութեամբք , մինչեւ իսկ Հելլենական քաղաքակրթութեան լուսաւորեալ դարուն մէջ :

Սոյն Ամազոնք, ուրիշ բան չեն, այլ Ասիացի պատուածութեան քրմուհիները, որոյ պաշտամունքը Քարքամիսէն սկսեալ յառաջացաւ Քետական բանակին յառաջխաղացութեամբ. Դիցուհւոյն, զոր Մա կը կոչէին, պաշտօն կկատարէին զինեալ քրմուհեաց եւ ներքինի քրմաց բազմութիւն մը. որպէս վեց հազարք ի նոցանէ կսպասաւորէին ի Կոմանայ կապաղովկիոյ: Մասնաւոր քաղաքներ անոր պաշտաման նուիրուած էին, նման Եփեսոսի եւ Կոմանայի. որով բնակչաց մէկ մեծ մասը հզօր դիցուհւոյն զինեալ պաշտօնէութեան կարգն անցաւ: Այս պաշտօնեայք առ հասարակ կանայք էին, ինչպէս ի կանխագոյն աւուրս յԵփեսոս, ուր մեծ քրմուհւոյն կհնազանդէին որ ինքզինք կկոչէր Պարսւ մայր (Թագուհի մեղուաց):

Երբոր Եգիպտոս Յունաց անցաւ, հոն պաշտուած դիցուհին Յունաց Արտեմիսին հետ միանալով նոյնացաւ եւ մեծ քրմուհւոյն տեղ քըրմապետ մ'անցաւ. բայց Արտեմիսի դիցուհին շարունակեց կոչուիլ 'մեղու' որ կյիշեցնէ մեզ հնոյն Իսրայէլի մարգարէութեաց մեծագոյններէն մին գիբեորայ = մեղուն. եւ դիցուհին նկարուեցաւ ճիշտ նոյն ձեւով, որպէս էր առ Քետացիս: Գլխուն վրայ պարսպաձեւ (mural) Թագ մ'ունէր, որուն Քետական ծագում ունենալը ո եւ է տարակոյսէ բոլորովին զերծ է. որոյ վկայ են Պողազ Գէօյի որմաքանդակք. մինչդեռ իւր կառքը կքաշէին առիճներ. նոյն իսկ Քետացիներէն էր որ Արտեմիս ընդունեց իւր նուիրական կենդանին, այծը:

Ամազոնաց նիզակաւոր զօրքը որ Կապաղովկիայէն եկաւ եւ Փոքր Ասիան նուաճեց, եւ Եփեսացւոց Արտեմիսի պաշտաման հետ այնչպիսեալ կապակցեալ է, Քետացի դիցուհւոյն քրմուհիներէն զատ ուրիշ չի կրնար ըլլալ. որք կպարէին ի պատիւ նորա զինեալ աղեղամբ եւ վահանաւ, եւ հնազոյն նկարչութիւնը զԱրտեմիս կներկայացնէր Քետական պատմութեան մը հագած, իւր ձեռքին մէջ ճօճելով երկգլխի կացինը նման Պողազ քէօյի որմաքանդակաց. եւ Յոյն բանաստեղծներու անոնց ընծայած «նիզակը» կյիշեցնէ ճիշտ Գարապէլի կրճին ռազմիկը:

Ուրիշ կերպով չկրնար մեկնուիլ Ամազոնաց առասպելը, առանց այն ենթադրութեան թէ դոքա Քետացի դիցուհւոյն զինեալ քրմուհիներն էին. եւ թէ Քետական պետութեան մը Փոքուն Ասիոյ մէջ դոյուլթեան աւանդութիւնը, իրենց Արեւմուտք բրած արչաւանաց պատմութեան հետ հիւստած է: Ամազոնաց հիմնած քաղաքները Քետական պետութեան կայաններն էին:

Քետացիք, թէ ի Սիւրիա եւ թէ յարեւմուտս Փոքուն Ասիոյ, բռնի մտած օտարներ են. ամեն ինչ այն հետեւութեան կհասնի թէ նոքա Տաւրոսի լեռնաշղթայէն իջած են, անոնց հանդերձները ցուրտ եւ լեռնային երկիրներու ժողովրդոց հանդերձներն են, եւ ոչ հարաւի տաք լեռնային հովիտներու. Սիւրիացւոց երկայնատուտ հանդերձներուն տեղ,

անոնց ազգային տարազն էր հազիւ ծնկուընները հասնող պատմութեան մը, Միայն Սիւրբիոյ նուաճումէն յետոյ, երկրին հանդերձները իրենց յարմարացին, հազան փոքուն Լսիոյ ժայռաքանդակները նոյն այն կարճ պատմութեաններն կներկայացնեն, որով Հելլադայի Դորիացիք կամ Արաբատայ հին բնակիչք կորուչուէին:

Բայց Քետական համազգեստին ամենէն որոշիչ լատկանիչ ունեցող մասը՝ ծայրերը վեր ոլորուած կօշիկներն են: Ուր որ Քետացի պատկեր մը նկարուած է, մոյլի նոյն սեպհական ձեւը կգտնենք: Կրկին կգրտնենք զանոնք Նեղոսի հովտին մեհենազրոց մէջ, ուր Եգիպտացի նկարիչը նոյն կօշիկը հագցուցած է Կադէսի պաշտպանաց ոտքը: Մոյկը, ըստ ինքեան, լական (ձիւնակօշիկ) մ'է, որ ձիւնին վրայ քալելու մեծ յարմարութիւն ունի: Բայց տափարակ դաշտի եւ մշակեալ երկիրնեւրու բնակչաց համար անյարմար է: Այն իրողութիւնն թէ ատիկայ դեռ ի գործածութեան էր Կադէսի Քետացւոց քով, Որոնդէսի Զերմ եւ բարգաւաճ հովտին մէջ, բաւականէն աւելի է ապացուցանելու թէ հիւսիսի ձիւնապատ լեռներէն իջած են: Քետացւոյ հասարակ եղած այս շնանայն՝ ձեւով նման է ճիշտ Տաճկաց կօշիկներուն, զորս իրենց չուին ատեն հիւսիսէն միատեղ տարին եւ Սիւրբիոյ ու Եգիպտոսի բնիկներուն մէջ ընդհանրացուցին: Դա Տաճիկ աշխարհակալաց հիւսիսային ծագումըն կապացուցանէ անսխալ կերպով: Նոքա այնպէս են այժմ Սիւրբիոյ ազգաբնակչութեանց հետ, ինչպէս էին Քետացիք Կադէսի Արամացւոց, երեք հազար տարի առաջ:

Հաւասարապէս նկատելի է նաեւ առանց մատի երկայն ձեռնոցը որ շատ հասարակ է Քետական մեհենազրոց մէջ. բթամատը միայն զատուած է ձեռնոցին միացորդ մասէն որ պարկի ձեւ ունի, որուն մէջ մըտած են չորս մատերը. սոյնպիսի ձեռնոց մը ճարտասան վկայ է երկրին ցրտութեան՝ յորմէ կծագին զայն դնողները. եւ նոյնպիսի ձեռնոց մը դեռ շատ կգործածուի այժմու Կապադովկիոյ գիւղացւոց մէջ:

Քետացւոց հիւսիսային ծագում ունենալնուն ուրիշ ապացոյց մ'ալ կայ. այն է 'եւրկի' նշանակող մեհենական նշանագիրը. ատիկայ կներկայացնէ երկու կամ երեք սար ունեցող լեռ մը, որոյ ձեւը կմամնի Կապադովկիոյ հին մայրաքաղաքին Կեսարիոյ մօտակայ Արգէոսի եւ Սուրբ Բարսղի լեռանց:

Եթէ Կադէսը ձգելով դէպ ի հիւսիս յառաջանանք, տեղական անունք քիչ կամ շատ՝ կկրին Քետական ծագման մասնաւոր դրօշմը:

Կադէսի—Սրբարան նման Սեմական անունները (ساده = սրբարան) կծղենք մեր ետեւը, եւ կգտնենք զմեզ այնպիսի երկրի մը մէջ, որոյ աշխարհագրական անուամբ երբէք Սեմական ստուգաբանութիւն մը չեն վերցնիր. սոյնպիսի տեղեր են որ Քետական արձանագրութիւնք բազմաթիւ են, կվխտան: Ի հարաւոյ մեր գիտցածներէն առաջինը Նմաթինն

է եւ Հալէպի կորուսեալ հնակերտը . բայց Քարքամիսէն դէպ ի հիւսիս դեռ բազումք կան զորս չենք գիտեր, եւ բազումք որք քննուած եւ ճշդուած են : Այդ հնակերտներով ծածկուած երկիրը քարակուսի մ'է, ուրուն յատակը կկազմուի գծով մը որ Քարքամիսէն սկսելով Անտիոքէն կանցնի եւ Լիկաոնիա կհասնի . մինչդեռ Պողազ քէօյի եւ Իւլիւքի աւերակք ազոր հիւսիսային սահմանը կկազմէ : Հետեւաքար երկրին այս մասը պարտինք ընդունիլ եւ նկատել իբրեւ նախնական հայրենիքն եւ մեկնման, բաժանման կէտն Քեօտացի սերնդեան : Դոքա ազգաբնակութիւն մը կընան կազմած լինել որ Տաւրոսի երկու կողերուն շուրջը կը խմբուի . մինչ այդ լեռնաշղթան հիւսիսէն մինչեւ Կապադովկիա եւ արեւելքէն մինչեւ Արմենիա կհասնի :

Քարքամիսի անկումէն յետոյ, գրեթէ երկու հարիւր տարի, իրենց անկախութիւնը պահեցին առ եզերքք Հալիսի . Լիւդիոյ Կիւրոսի կողմանէ նուաճումէն շատ առաջ չէր որ, Կրեսոս՝ Լիւդիոյ թագաւորը՝ հիմնադրաւ Ըրաւ Բդերիոյ քաղաքները . որոց տեղ կենան Պողազ քէօյի եւ Իւլիւքի աւերակները, եւ քնակիչները գերի վարեց, այսու վրէժխնդիր լինելով իւր երկրին նուաճման նուաաստութեանը որ այնչափ դարեր առաջ անոնց նախնիք ի կաթար հանած էին : Հերոդոտոս կկոչէ զանոնք «Սիւրիացիք» եւ զոր Յոյն աշխարհագիրն Սորաբոն՝ սպիտակ Սիւրիացիք՝ անուամբ կոչողէ : Այս կերպով ուզած է զանոնք Արամացի կամ Հրէական ծագում ունեցող թխամորթ Սիւրիացիներէ որոչել, զորս ուրիշ կերպով կանուանէ . եւ այդ կյիշեցնէ մեզ թէ Եգիպտական արձանագրութիւնք Քեօտացիները դեղնամորթ կնկարեն, եւ Սիւրիացիները կարմրամորթ կնկարեն : Հետաքրքրական իրողութիւն մ'է որ Տաւրոսի Սիւրիական կողմին ժողովրդոց հետ իրենց ունեցած յարաբերութեան յիշատակը Կապադովկիոյ Քեօտացւոց մէջ այսչափ երկար ժամանակ պահպանուած է :

Պողազ քէօյ եւ Իւլիւք Յոյն մատենագրաց Բդերիա (Pteria) կոչած գաւառին մէջ կգտնուի : Իւլիւքի մէջ կայ հոյակապ պալատան մը մնացորդները, որ հողէ արուեստական սարահարթի մը վրայ շինուած է, նման Ասորեստանի եւ Բաբելոնի պալատաց . պալատան հնագին խոշորութեամբ տաշուած քարերէ շինուած պատերը դեռ շատ տեղեր կանգուն են . արահետը որ հոն կտանի, քանդակեալ սալաքարերէ շինուած է, որոց վրայ կան առիւծներ, ոմանք խոյ մը պատառելու դիրքին վրայ :

Ատոնցմէ միոյն գլուխն եւ դիրքը կյիշեցնէ Թէբէի մեծ մեհենին արահետին վրայ նկարեալ խոյազուլիս սփինքսները, պալատան մտից սեմերուն վրայ կրանիթէ երկու վիթխարի միակտուր քարեր կգտնուին : որոց արտաքին երեսին վրայ արտաքանդակ (պապարթա) նկարուած էր սփինքսի մը պատկերները . թէեւ բացորոշ է շինող վարպետին Եգիպտոս գացած լինելը, սակայն իրենց ազդային գաղափարներուն

համեմատութեամբ նմանցնելու համար փոփոխած է : Գլխու փաթոյթը, ինչպէս նաեւ ոտքը, Եգիպտական չէ . մանեակը փոխանակ կուրծքին վրայ իյնալու վզին ներքեւէն կանցնի . եւ Սփինքսն ինքնին կայնուկ է եւ ոչ պատկած Եգիպտականին նման : Եւ սոյն Սփինքսին քանդակուած քարին ներսի կողմը երկգլխի արծիւ մը փորուած է . կենդանի մը, զոր Բրոֆ . Բէրրո նապաստակ կկարծէ, երկու մագիչներէն կախուած է . նա եւ մարդ մը որ արծիւին կրկնեակ (չաթալ) գլուխին վրայ կայնած է : Նոյն երկգլխի արծիւը, որ իր գլխուն վրայ մարդու կամ աստուծոյ մը պատկեր կկրէ, կգտնուի նաեւ ի Պողադքէօյ . եւ պէտք է նկատուիլ Քեսական արուեստին խորհրդանշաններէն մին :

Սոյն խորհրդանշանը (symbole) յետոյ թիւըքմէն իշխաններէն որդիգրուեցաւ, զոր տեսած լինելու էին Կապադովկոյ հնակերտաց վրայ եւ ինչպէք իրենց հետ միատեղ Եւրոպա բերին ԺԴ . դարուն : Հոն Գերմանիոյ կայսերաց խորհրդանշանն (emblème) եղաւ եւ որ յետոյ Ռուսական եւ Աւստրիական պետութեանց անցաւ :

Իւյիւքի պալատին մեծ դրան բարաւորն, այսինքն վերի շէմը կարծր քարէ է . եւ Բրոֆ . Բէրրո կվկայէ թէ վիթխարի քարէ բարաւորը, առիւծի գլխով զարդարուած եւ կտրած դեռ կգտնուին անդ . մտից երկու կողմերն ալ որմած է, անոնց վրայ հարթաքանդակներ փորուած են ինչպէս Ասորեստանի պալատներուն մէջ կայ :

Սոքա կձեւացնեն պատուանդան (dado) մը եւ անոնց վրայ, պատին մնացած մասը, հաւանակաբար կզմինտրներով ծածկուած է եւ կճաւ շաղախով (stuc) ծեփուած է եւ փայլուն գոյներով ներկուած . վրան քանդակեալ շատ մը քարեր գտնին վրայ ցրուած են :

Տեղ մը քուրմի մը պատկերը կայ սեղանի մը առաջ, ուրիշ տեղ պատուանդանի վրայ հանուած զոհի նուիրական ցուր :

Ոչ շատ հեռի երկու մարդիկ կան նկարեալ . որոց մին քնուր մը կկրէ, միւսը այծ մը կտանի, մինչդեռ ուրիշ քարի մը վրայ մարդ մը կտեսնուի որ, սանդուխէ մը մագլցելու պատրաստուած է :

Ուրիշ քանդակ մը ի հանդէս կբերէ երեք խոյեր եւ այծ մը՝ որոց կոտորներէն հավիւ մը բռնած է . ուրիշ մը կայ, յորում դիցուհի մը նստած է մասնաւոր կազմուածով աթոռի մը վրայ եւ ոտքերը աթոռակի մը դրած . ձեռքն ալ ծաղկի նման բան մը բռնած է :

Միեւնոյն քանդակը գտնուած է նաեւ ի Մարաշ . հնոյն Քօմակիւնէի սահմանաց մէջ, աթոռն եւ աթոռակը յար եւ նման լինելով, այնպէս որ երկուքն ալ միեւնոյն վարպետին գործերն են թերեւս :

Իւյիւքի պալատան մուտքը պաշտպանող Սփինքսները եւ արահետը, զայն շինողներուն վրայ Եգիպտական արուեստին ըրած ազդեցութիւնը անխալ վկաներ են : Անոնք մեզ կփոխադրեն դարու մը, յորում Կապադովկոյ Քեսացիք Նեղոսի հովտին ժողովրդեան հետ յար շօշափման

մէջ էին, եւ որը կ'նստատեն Նգիպտական արձանագրութեանց վկայութիւնը։ Կար ժամանակ մը, յորում հեռաւոր Կապադովկիոյ ժողովուրդը սերտ յարաբերութեան մէջ էր Նգիպտոսի հետ, այս ալ անշուշտ Հռամնէս Բ. ի դարուն էր։

Թերեւս շատ հեռի չէ ճշմարտութենէ ենթացել թէ Իւլիւքի պալատը մեր թուականէն 13 դար առաջ կառուցուեցաւ եւ մնացորդն է այն շրջանին, յորում Քարքամիսի եւ Կադէսի Քետացի իշխանաց ազդեցութիւնը կ'անսէր մինչեւ Ալիսի եղբրքը։ հաւանական է նաեւ որ այդ պալատը հարաւարակ թագաւորաց ամառաստանն էր։ Իւլիւքի եւ Պողազ քէօյի տափաստանը ծովուն երեսէն 2000 ոտք բարձր է եւ ձմեռը հոն սաստիկ կլլայ։ Դեկտեմբերէն սկսեալ գետինը ճերմակ սաւանով մը կ'ածկուի։ Հասարակ ճշմարտութիւն մ'է որ ցուրտ կլիմաներէ եկող ցեղերու սերունդը հարաւի տաքին շատ դժուար կ'ըմանան։ եւ նոյն պատճառները որ Հնդկաստանի Անդլիացի պաշտօնեաները կստիպէ ամառը լեռնագաւառները ելլել, կրնայ նաեւ Սիւրիա իշխող Քետաց իշխանները ամառը Կապադովկիոյ լեռնագաւառը հանել։

Պողազ քէօյի քանդակք աւելի նորագոյն ժամանակի կվերաբերին քան Իւլիւքիները։ Պողազ քէօյ, երբեմնի այդ յոյժ բազմամարդ քաղաքը, կգտնուի հինգ ժամ հեռաւորութեամբ հարաւ-արեւմտեան կողմը Իւլիւքի քովէն անցնող վտակը, քաղաքին աւերակները կրածնէ քաղաքին վրայ նայող լեռնէ մը, որոյ ժայռերուն վրայ փորագրուած է Կոնստանդինոսի նշանաւոր շարք մը։

Քաղաքը չաջապատուած է քարէ հաստկիկ պատով մը, եւ որոյ մէջտեղը երկու միջնաբերդեր կան հաստատապէս կառուցեալ ապառաժէ բլրոց երկու գագաթներու վրայ։ պատը առանց աշտարակի է, եւ անոր ստորոտը կայ խրամ մը, մասամբ ժայռէն փորուած եւ մասամբ ալ գեանէն, որոյ որմերը ողորկ եւ հարթ քարով պատուած է։

Քաղաքին կարեւորագոյն շինուածքն է պալատ մը, որոյ յատակի զծր գծուած է արդի ճանապարհորդներէն։ Սա ալ Իւլիւքի պալատան նման հողէ արուեստական բլրակի կամ դարատափի մը վրայ կառուցուած է, եւ զարդերը անոր նմանութեամբ գծուած է եւ փորուած։ բայց անկէ շատ քիչ բան մնացած է․ բաց ի պատին հիմերէն եւ փլիվկած քարէ գահէ մը, որ ժամանակաւ երկու առիւծներու վրայ հաստատուած կկենար բակին մէջտեղ։ Քաղաքին մեծ դրան երկու կողմի սեմերը (սէօյէ) կազմող սիւներուն վրայ եւս առիւծի գլուխներ կային։

Պողազ քէօյի կարեւորութիւնն կկայանայ այն քանդակներուն վրայ որք մեծաւ խնամով փորագրուած են լեռան ապառաժուտ կողերուն վրայ։ Հոս լեռան կողին վրայ ցտնուող երկու նեղգճուկ բնական խորշերը գործածած են, որոյ կողերն եւ յատակը արուեստական կերպով ձեւաւորած եւ հարթած են։ Առաջին եւ մեծագոյն խորշը կրնայ ուղղան-

կիւն համարուիլ. անոր երկու կողմերուն վրայ սենեկի մը յատակին նման հարթաքանդակ (գապարթմա) պատկերներու երկու երկայն չափքեր կան, որք մուտքին դիմացի կողմը իրար կհանդիպին:

Ձախ կողմը մարդոց շարք մը կտեսնենք, ամենն ալ կարճ պատ մուճաններ հագած եւ սրածայր գլխարկներ դրուած են եւ ոտքերնին ալ ծայրերը վեր ծալուած կօշիկներ կան. ամենեքին Գետական արուեստին յատուկ նշաններ: Բայց եւ այնպէս այս երկայն շարքը կընդհատուի Սիւրիական թոյլ եւ երկայն պարեգծաւ հագած պատկերներէ, որք հաւա. նակամարար կանայք էին:

Անոնց մէջ կտեսնուին գաճաճի նման կարճահասակ մարդիկ, որ լուսնի մահկաճեւ սկաւառակը բռնած են, որոնցմէ յետոյ կուգայ կարգ մը աստուածներու խումբը, իւրաքանչիւրին անունը Գետական նշանա. գրովք գրուած: Այդ խոռոչին անկիւնը դառնալէն յետոյ թափօրը կըաղ. կանայ երեք աստուածներէ, որոց երկուքը կկենան լեռնասարերու վը. րայ. երրորդը եւ գլխաւորը, որոյ քով այժ մը կայ, կկենայ երկու եր. կրպագու քուրմերու գլուխներուն վրայ: Ասոր դէմ կկենան ուրիշ թա. փորի մը շքադիրք, որք խորշին արեւելեան կողմէն սկսելով հիւսիսա. յին պատին վրայ իրարու կհանդիպին:

Այս թափօրին առաջին պատկերն է Ասիական դիցուհին. որ իր գլխուն վրայ կկրէ որմաթագը (պարսպածեւ թագ) եւ յովազի վրայ կե. ցած է. մինչ իր քով, ինչպէս նաեւ միւս աստուծոյն քով զոր կողջունէ, մէյմէկ այծեր կան:

Դիցուհւոյն ետեւէն կուգայ իւր ձեռքը երկգլխի տապարով պատա. նի չաստուած մը, որ յովազի մը վրայ կայնած է. ասոր ետեւէն ալ որմաթագով երկու քրմուհիներ կան, որք երկգլխի արծիւի մը գլուխ. ներուն եւ թեւերուն վրայ կկենան: Սոյն արծիւը, որ իւրիւք արծիւին ընդօրինակութիւնն է, հիւսիսային պատին վրայի պատկերաց շարքը կը լրացնէ: Արեւելեան որմը երկայն շարքով մը ծածկուած է, նախ դի. ցուհիներու եւ ապա քրմուհիներու: Երբ որ շարքը կլմնայ, առանձին քանդակ մը երեւան կուգայ, սա ներքինի քուրմի մը պատկերն է, որ լեւան մը վրայ կեցած է, մէկ ձեռքը դիւթական կորասայր գաւազան մը եւ միւսն ալ բռնած զարմանալի խորհրդանշան մը, որ կներկայացնէ պճնազարդ զգեստներ եւ կորածայր կօշիկներ հագած քուրմ մը եւ կրճնէ արեւու սկաւառակ մը, որուն երկու ծայրերն առանց պատուանդանի սեան մը վրայ կկենան:

Երկրորդ խորշին մուտքը պաշտպանուած է երկու կողմէն ալ երկու թեւաւոր հրէշներով, մարդու մարմին եւ շան գլուխ ունեցող. այդ մուտքէն կերթցուի քառակուսի անցքի մը, արուեստակօրէն փորուած, որոյ ապառաժուտ սեմոց վրայ խորհրդանշաններու եւ պատկերներու անջատ խումբեր քանդակուած են:

Արեւմտեան պատին վրայ տասներկու քուրմերու կամ զօրքերու շարք մը կայ իրենց ռետց վրայ մէյմէկ գերանդիններով ։ ասոնք կղիմաւորին արեւելեան պատին վրայ դարմանալի կերպարանքով երկու հարթ (գապարթմա) քանդակներ ։ Ատոնցմէ մին կներկայացնէ պատանի աստուածը, որուն անունը թերեւս Ադդիս (Attyss) էր, իր ձախ թեւով ներքինի քուրմը դրկած է եւ որոյ գլխուն վրայ վերեւ նկարեալ խորհրդանշանը փորագրուած է ։ միւսը կներկայացնէ աստուծոյ մը գլուխը որ տոտոզիկ թագ մը դրուած է եւ երկ-գլխի առիւծի մը վրայ կեցուցած, այդ առիւծն ալ երկու ուրիշ առիւծներու հետեւի ոտքերուն վրայ կեցած է ։ եւ որոց գլուխք սիւնի մը կամ կոճղի մը վրայ կհանգչին ։ այս բոլոր քանդակները օդոյ աւերիչ ազդեցութենէն պահուած են ։

Այս նկարագրութիւններէն որոշ է որ, սոյն երկու խորշերը սրբաբանի վերածուած էին ։ որոյ աստուածութեանց պատկերներն եւ խորհրդանշաններն անոնց living ապառաժէ որմոց վրայ քանդակեալ էին ։ Սրբաբան մը, հետեւաբար յոյժ արագան տեղ մը լինելուն քաղաքի մը որմոց մէջ պարփակել յարմար չէր տեսնուած ։ եւ գերազոյս աստուածութիւնները որոց ի փառս եւ ի պատիւ նուիրուած էր, էին աստուած մը եւ զիցսահի մը, որոց պաշտաման նուիրուած էին քուրմերու եւ քըրս մուհիներու մեծ բազմութիւն մը ։

Ինչպէս որ Բրօք ։ Բէրրօ ալ կներկայացնէ, Պօղաղ քէօյ կոմանայի նման նուիրական քաղաք մը լինելու էր ։ որոյ բնակիչք Քետաց պաշտած գլխաւոր աստուածութեանց նուիրեալ էին, եւ կկառավարուէր քըրս մապետի մը ձեռամբ ։ Պօղաղ քէօյ ալ Քարքամիսի չափ նուիրական, սուրբ քաղաք մ'էր ինչպէս որ էր Կադէս կամ Հերապօլիս ։

Միայն քանդակները չեն որ անոր Քետական քաղաք մը լինելը կապացուցանեն ։ ինչպէս Իւլիւք, նոյնպէս ալ հոս, աստուածոց նկարին քով կան նոյն մեհնադիրը որք կգտնուին յժմաթ, Հալէպ, Քարքամիս եւ Մարաշ եւ անոր պաշտին աւերակաց պարիսպներուն մէջ ։ Պալաւ տան հարաւակողմը Բրօք ։ Բէրրօ գտաւ ժայռաքանդակ ինն կամ տասը տող արձանադրութիւն ։ որք թէեւ ժամանակին եւ օդոյ ազդեցութեամբ մաշած աւրուած էին, սակայն դեռ Քետական շատ մը նշանագրոց դիրքը որոշ էր ։ Որչափ որ կրնայ դատուիլ առնուած լուսանկարներէն, Սիւրիոյ Քետական արձանադրութեանց նշանադիրներուն հետ նոյն են ։

Թերեւս ձանձրացուցիչ ըլլան այսչափ մանրամասնութիւն եւ տաղտուկ պատճառներ ։ բայց կարեւոր էին ասոնք ցցնելու թէ Քետական քաղաքի մը չէնքն եւ երեւոյթը, Քետական պալատ մը եւ Քետական տաճար մը ի՞նչ ձեւ ունէին ։

Տաւրոսի հիւսիսակողմը արդի խուզարկութիւնք գտած են Պօղաղ քէօյի եւ Իւլիւքի նման պալատանց եւ մեհնաններու մնացորդները ։ հոս ալ նոյն հանդերձները հազած պատկերներով քանդակեալ պատուանդան

ները (dado) կան • հոս ալ նոյն առիծները եւ կենդանեաց կոնակը հեծնող նոյն թեւաւոր աստուածները կան : Ի Քարքամիս Տօթթոր Կիւյթէրի (Gwyther) առած պազալդէ խոշոր քարի մը լուսանկարը, կրնար նաեւ ի Պօղազ քէօյ ալ առնուիլ ճիշտ նոյն ձեւով, որ ամեն տեղ հասարակ էր :

Պօղազ քէօյէ Մարալ գացող ճախան Կիւրիւնի կապանէն անցնելու է, ուր Սըր Չարլըս Ուիլսըն ցից ժայռի մը վրայ Քետական մեհենաւորներ քանդակեալ գտաւ :

Բայց ուրիշ ուղի մ'ալ պէտք է գտնուի Կետարիաէն դէպ ի հաւաւ, Պօր կամ Տիանա, ուր Բրօֆ • Kamsay Քետական արձանագրութիւն մը գտաւ, եւ անկէ ալ մինչեւ Պուլղար տաղի արծաթէ հանքը,

Իպրիդի հարթ քանդակները Կիլիկեան հռչակաւոր կրճէն շատ հեռի չեն • ուրկէ կանցնին Թարսուս եւ ծովեզերքը :

Պուլղար տաղի արծաթի հանքն ալ Քետացիք բացած գործած ըլլալու են • արծաթը անոնց քով մասնաւոր յարգ եւ պատիւ կվայելէր • Կադէսի Քետացի թաղաւորին եւ Նզիպտոսի Փարաւոնին մէջտեղ կոեալ դաշնադիրը գրուած պնակիսը արծաթէ էր • Թէ սոյնպիսի պկնակիտներ յաճախ գործածութեան էին յայտնի է անկից որ՝ գրեթէ բոլոր մեղի յայտնի եղած Քետական արձանագրութիւնք փորուած չեն • Բայց քարի վրայ հարթաքանդակ (գապարթմա) են : Պարզ է ուրեմն որ Քետացիները իրենց մեհենագրերը նախ արծաթի վրայ կգրէին քան քարի, կաւի կամ փայտի վրայ • Ղի աւելի դիւրին է մետաղը մրճահարել կամ ձուլել քան հատու գործիքով մը փորել • եւ ոչինչ կրնայ որոշապէս ցցնել Քետացի գրող դասուն ասոր մէջ ունեցած յաջողակութիւնը քան քարի վրայ անոնց արտադրած գաւարաքան գործերը :

Կարելի է իրենց գործածած արծաթին մեծ մասը Պուլղար տաղիէն այսինքն Կիլիկիոյ Տաւրոս լեռներէն եկած է : Այս լեռանց հին հնոցներուն (օճախ) քովերը Մր • Տէյվիս արձանագրութիւն մը գտած է, որով այս տեղին անոնց սեպհականութիւնը լինելը կճշդուի • Նոյն իսկ յոյժ հաւանական է որ Լիւդիոյ գրաւումն ալ այս սիրական մետաղին պատճառաւ լինի : «Արծաթի լեռը» այժմու Կիւմիւշլի տաղը, Գարապէլի կիրճին հարաւակողմը կիյնայ, եւ ղեռ հին շահագործութեանց հանքագործութեան նմոյշները կգտնուէին հոն :

Փոքուն Ասիոյ Քետական հնակերտաց արձանագրութիւնք զարմանալի կերպով Նզիպտական վկայութիւնները կհաստատեն • Կցցնեն այդ հնակերտք որ Քետացիք Կիլիկիոյ դաշտին վրայ նայող լեռները շահագործեցին արծաթ օտանալու համար • եւ թէ այդ լեռներէն, անոնց արուեստին եւ գրութեան ազդեցութիւնը տարածուեցաւ բոլոր դաշտավայրը :

Աւելին կապացուցանեն թէ Քետաց կեդրոնական զօրութեան կեդրոնավայրն էր Տորոսի լեռնաշղթային երկու կողմէն ալ քարակուսի մը, որ կպարփակէր հարաւէն՝ Քարքամիսն եւ Քոմակիւնէն, հիւսիսէն՝

Հալիսի արեւելակողման գաւառները եւ արեւելքէն այն երկիրները որոց մայրաքաղաքը Մալաթիա էր :

Քետական ցեղերը կապաղովկիոյ տափաստանէն իջնող լեռնականներ էին, որք իրենք զիրենք ամէն կողմ տարածեցին :

Ժամանակ մ'եկաւ յորում իրենց գլխաւորաց առաջնորդութեամբ Փոքուն Ասիոյ երկու մեծ պողոտաներու ուղղութեամբ արշաւեցին եւ ծայրագոյն արեւմտից ծովեզերաքնակ ժողովրդոց վրայ իշխեցին, Դարը, յորում զարգացաւ սոյն գինեւորական պետութիւնն, կճշդուի Նիսպէի պատկերին եգիպտական տիպարով, ինչպէս նաեւ այն սփինքաներով որք կ'ապանան իւլիւքի պալատան մուտքը : յետոյ կ'առնայ այն օրերուն երբ կադէսի իշխանք իրենց օգնութեան կրնային կոչել Եգէական ծովեզերաց գերիշխան Թագաւորները :

Այն հնակերտները զորս Քետացիք իրենց ետեւէն ձգած են ի Փոքուն Ասիա, եգիպտական արձանագրութեանց ճշդութեանը անխօսուն վկաններ են :

Ժողովուրդը, որուն կվերաբերէր Ուրիա եւ Թերեւս Բերսաբէ ալ, ո՛չ միայն Նգիպտոսի հպարտ եւ մեծագոյն ինքնակալաց միոյն հետ հաւատարապէս դաշնակցեցաւ, այլ եւ բոլոր Փոքր Ասիան իրեն զինուց շառաչելնով լեցուց : փառքովը տիրապետեց, Լիւդիոյ քաղաքաց մէջ կառավարիչներ դրաւ եւ Արեւելից քաղաքակրթութիւնը հեռաւոր արեւմտից վայրենի ժողովրդոց մէջ ընդհանրացուց :

ԳԼՈՒԽ Ե

ՔԵՏԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔՆԵՐՆ ՈՒ ՑԵՂԸ

Սպիտակ Սիւրիացւոց կամ Քետացւոց մասին որք կ'ընակէին յերկրին Բգերիոյ առ Հալիսիւ, ոչինչ գիտենք առ այժմ. բաց ի Պոզազ Բէօյի ամրոցէն եւ Իւլիւքի պալատէն հաւաքուած ընդհատ ծանօթութիւններէ : Նոյնպէս է նաեւ Մալաթիոյ եւ Քոմակիւնէի Քետացի ցեղերու մասին, երբ որ Մարաշէն գտնուած քարէ առիւծին վրայի մեհենադիրք լուծուին, անշուշտ քաղաքին պատմութեան վրայ մեծ լոյս պիտի սփոռն, մինչդեռ այսօր միայն քաղաքին հին անունն ճշդած ենք որ է Մարկաշ : Մինչեւ որ ի սկզբանէ հետէ Քետացւոց բնակավայրն եղող լեռնային գաւառները չձգենք, եւ Սիւրիոյ հովիտը չիջնենք, մինչեւ որ իրենց թշնամեաց եւ դրացեաց գանձերը չկողոպտենք եւ չպրպտենք անոնց յիշատակարանը, անոնց ժամանակագրութեանէն բան մը չենք գիտեր : անոնց յաջողութեանը կամ դժբաղդութեանը վրայ ոչինչ կ'գտնենք :

Երկու հարաւային մայրաքաղաքներուն պատմութիւնն թէեւ յոյժ ընդհատ եւ անկատար սակայն բոլորովին պարապ չէ :

Երկար ժամանակէ իվեր ի զուր աշխատուեցաւ Քարթամիսի գիրքն ու տեղը ճշգրտու • երբեմն հին Դասական աշխարհագրաց Կիրկեսոնին (Kirkesion կամ Circesium) հետ նոյնացուցին , որ Խապուրի եւ Եփրատի խառնուած տեղն կառուցեալ է : Բայց Կիրկեսոնի Ասորական անունը Սիրքի է եւ Ասորացւոց 'Gargamis'ին գիրքին կյարմարէր : Յետ որոյ Prof. Maspero զատական հեղինակաց եւ Եգիպտական արձանագրութեանց՝ վերայ յենեալ դրաւ զայն ի Մէմպիճ, հինն Մապօկ (Mabog կամ Hierapolis) : Բայց Մէմպիճի աւերակները Յունական յիշանէն առաջ հնութեան դրօշմ չեն կրեր • եւ Եփրատէն սակաւ ինչ հեռի ապառաժուտ սարահարթի մը վրայ ունեցած դիրքը անհամեմատ է Ասուրական արձանագրութեանց հետ , որք զՔարթամիս կոչեն իբրեւ իշխող Եփրատայ հուններուն վրայ :

Հալէպի Անգլիական հիւպատոսին Մր • Սքինիի (Skene) պահուած էր Քարթամիսի գիրքն ճշգրտու փառքը • Եփրատայ արեւելեան եզերաց վերայ, Պիրէճիքի եւ Սակուրի բերանին մէջտեղ դառնուած ճամբուն կեդրունը, հողէ արուեստական բլրակ մը կձեւանայ • որոյ աւերակաց ներքեւէն երբեմն երբեմն քանդակեալ խոշոր քարեր գտնուած էին, եւ կկոշուէր ծէրապուս (جرابلس) կամ Գալա՛թը ծէրապուս • (قلا جرَابلس) ծէրապուսի բերդն երբեմն սխալմամբ ծէրապէս (جرابلس) կգրուէր • բայց Մր • Սքինի շատ զժուարթութիւն չունեցաւ Hierapolis Արարական աղաւաղումը ճանչնալու : Հռովմէական կայսրութեան օրով Հերապօլիս = Սուրբ քաղաք անունը մօտակայ Մէմպիճին տրուեցաւ , որ հնոյն Քարթամիսայ աւանդութիւններն եւ կրօնական համաւը ժառանգեց :

Բայց երբ քրիստոնէութիւնն յաղթանակն տարաւ ի Սիւրիա, Մէմպիճի մեծ մեհենին անկումը փութացուց • իր փառաց հետ անունն ալ անհետացաւ քաղաքին վրայէն եւ հնոյն Քարթամիսի աւերակաց հետ կապակցութեան դրուեցաւ :

Մր • Սքինիի գիւտէն երկու տարի ետքը ողբացեալն Պատուելի շնորճ Սմիթի (Smith) իւր վերջին չարաշուք ճանապարհորդութեան միջոցին ի Սիւրիա, որմէ երբէք չզարձաւ, մէկէն զնահատեց Մր • Սքինիի գիւտին կարեւորութիւնն եւ հասկցաւ նոյնացման ճշգրութիւնը :

Ծէրապուսի դիրքը ուղիղ կհամեմատի Ասուրական արձանագրութեանց պահանջմանց հետ • Արեւելքէն արեւմուտք տանող մեծ պողոտային վրայ է, եւ քանի մը տարի առաջ անոր աւերակներէն գտնուեցաւ Գետական արձանագրութեամբք լի քար մը :

Քիչ յետոյ Ասորեստանի մեհեաններուն դռները զարգարող անաւգապղնձէ (թուճ) դօտինները (band) Բրիտանական Թանգարանը բերուեցաւ եւ անոնցմէ միոյն վրայ կայ Քարթամիսի արտաքայտ քանդակը, ինչ-

պէս որ էր Իսրայէլի Յեսու թագաւորին օրերը : Եփրատ կնեւկայացուի իբրեւ թէ անոր պարիսպներուն քովէն կհոսի . որով կապացուցուի պայծառ կերպով թէ անոր դիրքը Jerablusի տեղ պարտի լինել եւ ոչ Մէմպիճի :

Մր. Սքինիի յաջորդէ Մր. Հէնտըրսըն , խիստ ոչինչ գնով մը գընեց ագարակապանէ մը Գարքամիսը , որով հազիւ կով մը կըցաւ գնել . այն ատեն ինկաւ զօրաւորն իրապէս , երբ որ Եգիպտական եւ Ասորական բանակաց զարեր ընդդիմանալու եւ հազարաւոր տաղանդ արծաթ կշռելու կարող քաղաքի մը , Գետաց հռչակաւոր մայրաքաղաքին , դաշտի անասունի մը արժէք տրուեցաւ :

1878ին Բրիտանական Թանգարանին վարչութիւնն արտօնեց զՀէնտըրսըն տեղւոյն վրայ պեղումներ կատարելու . բայց գործաւորաց վրայ ըստ արժանւոյն հսկողութիւն ի գործ չդրուեցաւ . որով Գետական արուեստին պատկանող հազիւ մի քանի հնակերտք Լոնտրա դրուեցան , եւ հարիւրաւոր խոշոր քարեր ջաղացքի մը շինութեան համար կիր շինեւլու գործածուեցան :

Հին քաղաքը , երկու կողմէն ալ Եփրատով պաշտպանուած եւ հիւսիսէն ու արեւմտքէն վտանգի նշաւակ էր . այս կողմն ալ արուեստական ջրմուղ (canal) մը շինուած էր եւ որոյ երկու կողմն ալ ամուր պարիսպով պատած էր :

Մր. Սքինիի ուշադրութիւնը գրաւող բլրակը հին արքունի պալատան տեղն էր . ուր պեղման միջոցին գտնուած էր Իւլիւքին նման պատուանդանի (dado) մը մնացորդները , քարերուն երեսները աստուածոց եւ մարդոց պատկերներ քանդակեալ , մարդիկը կորածայր կօշիկներ հագած էին :

Գարքամիս հրկայն պատմութիւն մ'ունի . երբ զառաջինն կհանդիպինք անոր Եգիպտական արձանագրութեանց մէջ , արդէն Գետացուց սեպականութիւնն էր : Թոթմէս Գ. անոր պարսպաց քով մարտնչեցաւ եւ իւր քաջամարտիկ զօրքերը թշնամին գերելու համար Եփրատ նետուեցան : Թազաթ-Փաղասար Ա. Եփրատայ միւս եզերքէն անոր պարիսպները դիտեց , բայց չհամարձակեցաւ մերձենալ : Ասուր-Նացիր-Պալ եւ որդին Սաղմանասար անոր թագաւորէն հարկ ընդունեցին , եւ երբ ի վերջոյ անձնատուր եղաւ Սարգոնի , Ասորական կուսակալի մը կայան եղաւ :

Առեւտուրը քր քաղաքին միջոցաւ կվարէր , վաճառականներուն անթիւ հարստութիւն կըբէրէր , եւ «Գարքամիսի մնասը» արժէից սովորական չափ ընդունուած էր :

Նրբ որ Եգիպտոս Արեւելից գերակշռութեան վերջնական պայքարը կմղէր , հոն մղեցաւ . վերջնական ճակատամարտը , եւ Արեւելից բազմը որոշուեցաւ : 604ին Ն . Բ . Գարքամիսի պատերազմը զՓարաւոն նեւ քառով Սիւրիայէն եւ Պաղեստինէն քշեց դուրս հանեց եւ ընտրեալ ժողովրդին բազմը Բաբելոնի թագաւորին ձեռքն յանձնեց (Ներմիա . Գլ . ևՁ) , Հաւանական է որ Գարքամիսի աւերը այդ թուականէն կսկսի :

Ինչ որ ալ ըլլայ այս կէտը, Գրիստոսի թուականէն շատ առաջ, Մապօկին տեղի տուտու եւ զինք «Սուրբ քաղաք» ընող մեծ սրբարանը իր մրցակցին եւ յաջորդին անցաւ :

Նման Գարքամիսի Կաղէս առ Որոնդեաւ եւս : Քետացւոց ծայրագոյն հարաւի մայրաքաղաքը, Սուրբ քաղաք մ'էր : Հոամսէս Բ. ի հաւկերտաց մէջ անոր պատկերները պահուած են : Անոնցմէ կուսանինք որ դա էր առ եզերը Հոմսի լճին, որ ցարդ կկոչուի 'Լիճ Կաղէսի', ճիշդ Որոնդէսի (Ասի գետոյ صالى Եր) լճէն հոսած կամ զատուած տեղին վրայ : Գետը կրկին ջրմուղներով քաղաքը կը ոլորէր : Որոյ վրայէն լայն կամուրջ մը ձգուած էր եւ երկու ջրմուղներու մէջտեղի միջոցը որմով գոցուած :

Կաղէս՝ Քետաց ի Սիւրիա գրաւած քաղաքաց վերջինն լինելու է : Եւ անոր վերապահումը Արեւմտեան Ասիոյ մէջ իրենց դերակայ եւ իշխող դրից տեսանելի նշանն էր : չենք գիտեր թէ երբ ստիպեալ ձեռքէ հանեցին, ինչպէս որ Թելադրեալ էր մի անգամ, Բ. Թագ. Ի. Դ. 6. համարին ուղիղ ընթերցումը կցցնէ թէ, Դաւթի Թաղաւորութեան հիւսիսային սահմանն էր 'Քետացւոց Կաղէսը' կամ ինչպէս ուրիշ տեղեր թուի կոչել «Նմաթայ մուտքը» : Դաւթի ժամանակ, ուրեմն Կաղէս իրենց ձեռքը գտնուելու էր : Բայց Սաղմանասար Գ. երբ իւր բանակաւ դէպ արեւմուտք արշաւեց, անոնց սեպականութիւնն լինելէ դադրած էր : Քաղաքին կամ անոր բնակչաց մասին Ասուրական արձանագրութեանց մէջ ակնարկութիւն մը չկայ : Որմէ կրնայ մակարեւորիլ որ Դամասկոսի Սիւրիացւոց կողմէ աւերեցաւ : Ինչպէս որ Մէմպիճ Գարքամիսի տեղ անցաւ, նոյնպէս Նմաս կամ Հոմս ալ Կաղէսի յաջորդեց :

Տեսանք արդէն թէ Քետացիք հիւսիսային ցեղ մ'էին : Իրենց նախնական տունը հաւանականաբար Տորոսի հիւսիսային կողմը կիյնար : Իրենց արտաքին երեւոյթը կրնանք ուսանիլ թէ իրենց քանդակներէն եւ թէ Նգիպտականներէն, որք իրենց նկարներուն մէջ նշանաւոր կերպով կնամանին միմեանց : Այն արտաքոյ կարգի նմանութիւնն որ կը գտնուի Նգիպտոսի նկարչաց գծած դէմքերուն եւ իրենց քանդակներուն եւ մեհենադրերուն մէջիններուն հետ, Նգիպտականներուն հաւատարմութեանը համոզիչ փաստեր են եւ անհերքելի կերպով կապացուցանեն թէ Նգիպտական արձանագրութեանց Քետացիները նոյնն են Գարքամիսի, Կապադովկիոյ եւ Լիկայոնիոյ Քետացւոց հետ :

Ուղիղն ըսելու էր որ Քետացիք գեղատեսիլ ժողովուրդ մը չէին : անոնց սրունքը կարճ եւ հաստ էր : Իրենց երեսին առջեւի մասը դէպ առաջ ցցուած էր այլանդակ եւ անախորժ կերպով մը, ճակատին ներս քաշուած չոքած էր : այտուկները ցցուած, քթին ծակերը մեծ եւ վերի շըրթունքները դուրս ցցուած էր : Որով ամենայն կերպիւ, ըսա զանկաբանաց, Մոնկոլեան ցեղին յատկանիշը կկրէին : Մանաւանդ Մոնկոլեանց պէս մորթերնին զեղին եւ աչքերնին ու մազերնին սեւ էր իրենց մա-

զերը ցցունք եւ տուտ (բէրչէմ, քեաքիւլ) կուեննային. որ ազգային որոշիչ հանգամանքն է, նման կորածայր կօշիկներուն, Սիւրիոյ մէջ անշուշտ Սեմականաց հետ խառնուած էին եւ որչափ դէպ ի հարաւ յառաջանային, այնչափ աւելի բնիկ ազգաբնակութեանց հետ կխառնուէին ։ Հարաւային Հրէաստանի Գետերը Սեմական անուններ ունէին, հաւանական է նաեւ որ Սեմական լեզու մը կ'սօսէին ։ Կաղէս մինչեւ վերջ իր Սեմական անունը պահեց, եւ նոյն իսկ աւելի հիւսիսաբնակ Գետաց մէջ ալ անուններ քիչ շատ Սեմական դրօշմ կկրեն ։

Քարքամիսի շրջակաները Գետերը եւ Արամացիք իրարու հետ խառնուած էին եւ Բեզովր Գետական եւ միանգամայն Արամական քաղաք մ'էր ։

Վերջապէս Սիւրիաբնակ Գետացիք ամեն ուրեք նուաճող ցեղ մը էին. միայն կառավարող, իշխող եւ վերի'ն դասը կկազմէին. որք քանի իրենց նախնական հայրենիքէն հեռանան այնչափ աւելի կփոքրանան ։ Նման Սիկիլիոյ Նորմաններուն կամ Իտալիոյ Նորուսքեաններուն կ'ամ հետզհետէ պիտի աներեւոյթանային եւ կամ հպատակ ցեղերու մէջ ընկղմէին ։ Միայն իրենց նախնական հայրենեաց մէջ էր որ իրենց բնածին զօրութիւնն եւ պարզութիւնը պահեցին. եւ նոյն իսկ ի Կապադովկիա, թէեւ իրենց հին լեզուն կորուսին. նախ Արամական յետոյ Յունական ապա Թրքականն ընդունելով, սակայն Տաւրոսի լեռնաշղթային բնակչաց մէջ դեռ ցայսօր կրնանք նշմարել անոնց կերպարանքն եւ որոշիչ հանգամանքն ։ Կապադովկիոյ քանի մը կողմերը անոնց շառաւիղները կտեսնուին դեռ ։ Քսան տարի առաջ Փոքր Ասիոյ Անգլ. ընդհ. հիւպատոս զօր. Ուիլսըն կըսէ թէ «անոնց տգեղ տիպարը՝ Կապադովկիոյ մի քանի մասանց մէջ, մասնաւորապէս Նիյոէի հիւսիսային արեւմտեան կողմի ընդարձակ դաշտագետինին մէջ գտած եմ. ստորերկեայ այլանդակ քաղաքներն որոց մէջ բնակող ժողովրդոց մէջ դեռ կտեսնուին այդ տիպը» ։

Այդ ցեղին յատկանիշը միանգամ ճանչնալէն յետոյ անեղծանելի է այլ եւս եւ, ո՛վ գիտէ, թերեւս մանրակրկիտ եւ զգուշաւոր խուզարկութիւններ օր մը գտնեն այդ ցեղը ո՛չ միայն յԱրեւելս Փոքր Ասիոյ այլ եւ ի հարաւոյ Պաղեստինու ։

ԳԼՈՒԽ 2

ՔԵՏԱՑ ԿՐՕՆՆ ՈՒ ԱՐՈՒԵՍՏԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ

Ղուկիանոս (Lucian) կամ ուրիշ հեղինակ մը, որ անոր անունը փոխ առած է. Մապօկի մեծ տաճարին մանրամասն նկարագիրը ձգած է. ճիշտ ինտոր որ էր երկրորդ դարուն սկիզբները Յ. Ք. ինչպէս որ ըսինք Մապօկ Քարքամիսի յաջորդն էր. եւ կասկածելու խիստ քիչ տեղի կայ

որ, Մապօկի հեթանոսական տաճարը, իր բոլոր ծէսերով եւ արարողու-
թեամբք հազիւ կտարբերէր Հնոյն Քարթամիսի հեթանոսական տաճարէն :

Սուտն-Ղուկիանոս կ'պատմէ թէ տաճարը կ'գտնուէր ճիշտ կեդրոնը՝
Սուրբ քաղաքին, կրաղկանար արտաքին գաւթէ մը եւ ներքին սրբա-
րանէ մը : որ իւր մէջ ունէր Սրբութիւն սրբութեանց մը, առ որ կը
մտնէր միայն մեծ քրմապետը կամ իր ընկերներէն միայն անոնք՝ որք
«աստուծոյ մերձաւորագոյնք» են : Տաճարը 1՝ ոտք բարձրութեամբ ար-
ուեստական բլրակի մը վրայ կ'առուցեալ էր : եւ պատերն ու ձեղունը
ոսկիով պատած : դռներն ալ համակ ոսկի էին : բայց Սրբութիւն սրբու-
թեանցը կամ ներքին Սեղանը, Հրէականին նման վարադուրով մը մի-
այն շէնքին միւս մասերէն զատուած էր եւ դուռ չունէր :

Սուտքին երկու կողմերն ալ յոյժ բարձր կոնաձեւ սիւն մը կար,
խորհրդանշան Պտղաբերութեան դիցուհւոյն : եւ արտաքին գաւթին մէջ
անաղապղնծէ (թուճ) խոշոր սեղան մը կար : Սոյն սեղանին ձախ կողմը
Շամիրամայ պատկեր մը կար, ոչ շատ հեռի մեծ 'ծովէն' կամ 'լիճէն'
որուն մէջ կայր սրբազան ձուկը, Եգեր, ձիեր, արծիւներ, արջեր եւ
առիւծներ պահուած էին բակին մէջ : իբրեւ նուիրեալ հոն պաշտուած
աստուածներուն :

Տաճարը մտած ատեն, այցելուն իր ձախ կողմը կտեսնէ Արեւ աս-
տուծոյ գահը : բայց արձան չկայ : որովհետեւ աստուածոց մէջ միայն
Արեւն ու Լուսինը իրենց նուիրեալ արձան չունին : քիչ մը անդին սա-
կայն այլ եւ այլ աստուածութեանց արձանները կային, որոց մէջ էր
նաեւ աստուծոյ մը հրաշագործ պատկերը, որ կ'աւատացուէր թէ մարգա-
րէութիւններ եւ պատգամներ կուտայ : Երբեմն, կըսին, պատկերը
իւր իսկ հաճութեամբ կ'արժէր եւ եթէ մէկէն չվերցնէին զայն քուրմե-
րը, քրտնիլ կ'սկսէր : Երբ որ քուրմերը զայն իրենց ձեռքն առնուին,
մեհներն մէկ կողմէն միւսը կտանէր զանոնք : մինչեւ որ քրմապետն
անոր առջեւ գալով հարցումներ ուղղէր անոր, որուն կ'պատասխանէր
զինք գրկողը յառաջ մղելով :

Երկրպագութեան գլխաւոր առարկաներն էին սակայն, երկուց
աստուածութեանց ոսկիէ պատկերները, զորս Ղուկիանոս Հերայի կամ
Դիոսի հետ կ'նոյնացնէ : որոց մէջտեղ, գլուխը ոսկի տատրակով, ուրիշ
պատկեր մը կար :

Դիցուհին որ գոհարներով կ'ողջողար, իր ձեռքը մական մը եւ իր
գլուխը որմաձեւ թափը կկրէր, որով Պողաղ քէօյի դիցուհիները կ'որոշ-
ւին : բաց աստի, անոնց նման, ա'ս ալ առիւծներու վրայ կեցած էր
եւ իւր ընկերը ցուլք կկրէին : Միւսը տեսնողը անմիջապէս պիտի ճանչ-
նայ այն աստուածն որ Քեոսաց գերադոյն դիցուհին դիմաւորելու համար
կ'յառաջանար, ի Պողաղ քէօյ :

Հռամեսի եւ Քեոսական Թագաւորին մէջտեղ կուտայ զաշնագրին
Նգիպտական օրինակին մէջ, Քեոսացոց գերագոյն աստուածը կկոչուի

Սիւղէիս, եւ դիցուհին Անդարադայ կամ Թերեւս Աստարադա, Յետնագոյն դարուց մէջ Քարքամիսի աստուածն է Աթար-Ադի, զոր Յոյնք փոխեցին Ադարկադէս կամ Տէրքէդօ անուան : Տէրքէդօին համար կառասպելէին լինել Շամիրամայ մայրը : զոր Յոյնք կկարծէին լինել Ասորեստանցւոց Թագուհի մը : բայց Շամիրամ իրապէս էր դիցուհին Իսդար, որ կկոչուէր ի Քանան Աստարովդ : եւ Արամացիք, որոց մէջ կանչուած էր Քարքամիսը, կկոչէին Ադթար կամ Աթար : Ուստի Տէրքէդօ Շամիրամայ ուրիշ մէկ ձեւն էր կամ թէ ուրիշ անուն մը որով Ասիական մեծ դիցուհին կճանչցուէր :

Տաճարին կծառայէին քուրմերու մեծ բազմութիւն մը, որոնցմէ աւել քան 300ը զոհադործութեանց կմասնակցէր, երբ Ղուկիանոս ականատես էր : Քուրմերը սպիտակ հագուած եւ զազաթի գտակ (թագկէ) դրուած էին : նման որոց կտեսնենք ի Փետական հնակերտոս : Քրմայեալը միայն կրնար տանել իր գլխուն վրայ պիտի թագը (1), զոր կրելը, ըստ հնակերտաց, աստուծոց եւ Թագաւորաց միայն առանձնաշնորհեալ էր : Քուրմերուն մէջ երեւելի էին կալլիները (2) կամ ներքինները, որք տօնի օրեր, ի պատիւ այս աստուածութեանց իրենց թեւերը կկըտրտէին եւ մարմիննին կխարազանէին : Այսպիսի գործքեր կյիշեցնեն մեզ Բահադի քուրմերը, որք իրենց սովորութեան պէս, զանակներով ու գեղարդներով իրենց մարմինները կկտրտէին, մինչեւ որ իրենց վըրայէն արիւն հոսէր : Գ. Թագ. ԺԸ. 28. «Եւ կարդային մեծածայն եւ ցտէին ըստ օրինի իւրեանց, սրով եւ գեղարդամբք մինչեւ ցնեղուլ արեան ի վերայ նոցա» :

Երկիցս ի տարւոյ տաճարին ներքեւ գտնուող ապառաժի մը պզտի ծերպին, հանդիսաւոր Թափոր մը տեղի կունենար : հոն նոյն ծերպին մէջ կվկայէին թէ հաւաքուած էր ջրհեղեղի ջուրը եւ ծովէն ջուր եկած Թափած էր : Սոյն ջրհորին համար է որ Սիւրիացի քրիստոնեայ հեղինակ մը Մէլիդօ կակնարկէ, երբ կըսէ թէ «գերագոյն աստուծոյ Հատատի դուստրը Սիւրի դիցուհին՝ դեի մը յարձակմանց վերջ տուաւ, իր բնակած փոսը ծովու ջրով լեցնելով» :

Բայց Ղուկիանոսի օրով, դեւը կկարծուէր լինել ջրհեղեղը եւ Յոյն հեղինակաց ջրհեղեղի մասին տուած մանրամասնութիւնը այնչափ կհա-

(1) Սրածայր պոպողիկ թագը, նման Գարապէլի դիւցազին իիւլա-հին որմէ կհետեւի թէ Թագաւոր լինելու էր :

(2) Galli=Կալլի, անանցեալ Gallusէն, էր գետ ի Փոիւդիա, որմէ խմողները կյիմարանային : Կալլուսները էին քուրմ Կիւբելեայ Gy-pele, ի Հռոմ : սոքա յիմարացեալ մարդոց նման Կիւբելեայ արձանին առջեւ կբոլորէին եւ կկաքաւէին սրինգի ձայնին եղանակաւ, դուինին երկրջնելով, կուրծքերնին ծեծելով եւ սարսափելի գուշակութիւններ ընելով : Հնոյն Հռոմայ բոլոր հեթանոսական կարգաց մէջ միայն կալլուսները կրնային ժողովրդէն ողորմութիւն հաւաքել :

մանայնի Մննդոց գրքի տուած տեղեկութեանց, որ կրնանք որոշապէս նշմարել թէ Հերապոլիսի քուրմերը զայն Երբայական Սուրբ գրքէն փոխ առած են։ Ստկայն հաւանական ալ է, որ այդ աւանդութիւնը շատ հին ծագում ունենայ եւ Բաբելոնէն բերուած լինի։ Զրհեղեղի Պիւստաղնը կոչուած է Սիսիթիս (Sisythes), որ Քաղդէական նոյն անուան ուրիշ մի ձեւն է։ մինչ գնդապետ Գոնսորը կազէսի շատ մօտերը տեղ մը գտաւ որ Նոյի մօրգարէին տապանակը՝ կկոչուէր եւ ասոր մօտերը կգտնուէր աղբիւր մը, Թոնիւր (Թաննուր) կոչուած, որ ըստ Մահմետական աւանդութեան Զրհեղեղի Զրեբը ատկէ յորդեցին։

Բայց դեռ ուրիշ շատ մը տօնախմբութիւններ կային Զրհեղեղի սոյն յիշատակութենէն զատ, որ կկատարուէին ի Մապօկ, Ամէն կողմէն ուխտաւորներ կյորդէին հոն։ Արաբիայէն, Պաղեստինէն, Կապադովիայէն, Բաբելոնէն եւ մինչեւ իսկ Հնդկաստանէն, Ասոնք միայն Զուր պիտի խմէին եւ չոր հողին վրայ քնանային։ անոնց սեղանին մատուցած նուէրները յոյժ բազմաթիւ էին։ այծերը եւ ոչխարները սովորական պատարագներն էին։ Թէեւ յաճախ եզներ ալ կզոհուէին։ Միակ կենդանին որոց միսն ուտել կամ կոոց նուիրել արգիւտած էր, խոզն էր, ինչպէս որ առ Հրեայա եւս անմաքուր կհամարուէր։

Կենդանին տաճարին պաթին մէջ կուռքին նուիրելէ յետոյ նուիրատուին տուն տարուելով հոն կմորթուէր։ երբեմն ալ գոնէն տաճարը նետուելով կսպաննուէին, Նոյն իսկ տղաք եւս կնուիրէին, զանոնք նախ մորթերու մէջ փաթթելով եւ իբրեւ եզներ մատուցանելով՝ ըսելով թէ ասոնք տղաք չէին այլ եզներ։

Տաճարին հիմնարկութեան մասին տարբեր պատմութիւններ կային։ Ոմանք կըսէին թէ Սիսիթիս կառոյց զայն ճիշտ այն տեղ ուստի Զրհեղեղի Զուրերը քաշուեցան, կամ երկիրը զայն կլլեց, Հաւանական է որ Քարթամիսի աւանդութիւնները դեռ անոր չփոխանցած, Մապօկի մէջ հաւատացուած ընգհանուր առասպելն այս էր։ զիրքին տեղական առանձնայատկութեանց հետ սերտիւ կապակցեալ կերեւայ այս զրոյցը։

Միւս աւանդութիւնն անշուշտ հնոյն Հերապոլիսի մէջ ծագում առած է։ մէկ մը կըսուէր թէ տաճարը Շամիրամէ շինուեցաւ ի պատիւ իւր մօր Տէրքէդօյի, որ էր կէս ձուկ եւ կէս կին էակ մը։ եւ մօտակայ լիճին ձուկերն ալ անոր նուիրեալ էր։ Ուրիշ առասպել մ'ալ թէ Ադդիս շինեց զայդ եւ նուիրեց աստուածուհւոյ մը զոր Յոյնք կկոչէին Ռէա (Rhea)։

Տէրքէդօ կամ Ռէա նոյն աստուծոյն տարբեր անուններն են որ Կիւբեթէ կամ Կիւբեղէ (Kybebe կամ Kybêlê) կկոչուէր ի Փոնդգիա եւ «Մեծ Մայրը» տիտղոսով կպաշտուէր։ Նորա արձանը ստինքներով ծածկուած էր, ցցնելու համար թէ Նէ է Մայր-Երկիրը՝ որ կմատակարարէր կեանք մարդկային սեռին։ Իւր ստորագիւղք փոխ առնուած էին Բաբելոնացի Իսդարէն։ Քանանացւոց Աստարովը, եւ նոյն իսկ ձեւը եւ

պատկերը Բաբելականին կնամանի, որպէս յայտ է Գարքամիսէ գտնուած հարթ քանդակէ մը, ուր կներկայացուի մերկ, միայն բարձր թագով մը իր գլուխը. ձեռքերը կուրծքին վրայ դրած է եւ երկու ուսերէն մէյմէկ թեւեր կելլեն :

Իսդար, Բաբելական կրօնին եւ պաշտաման՝ Գետացւոց եւ անոնց միջոցաւ Փոքուն Ասիոյ վրայ ըրած զարմանալի ազդեցութեան մէկ օրինակն է. Նոյն իսկ ի Լիւդիա գտնուեցաւ քար մը՝ որուն վրայ իր պատկերը քանդակուած էր շատ կոշտ կերպով մը. բայց նման Գարքամիսի հարթ քանդակին եւ Գաղղէական հին գլաններու վրայ գտնուած պատկերին :

Այս քարը եւ Սիբիլլոս լերան դիցուհւոյ նստուկ պատկերը անձայն անմոռունջ վկաններ են, որ ներա պաշտամունքը Գետաց միջոցաւ մինչ ի հեռագոյն արեւմուտք տարուեցաւ :

Յետին դարուց աւանդութեանց մէջ այս իրողութեան նշմարներ գտնուած են. Լիւդիացի դիւցաղան Գայստըրի (Kayster) համար կպատմուի թէ Սիւրիա գացած է եւ հոն Տէրքէզօն իրեն հարս առած է, մինչդեռ Մոքսոս, որ Տէրքէզօ դիցուհին Ասկադոնի սուրբ լճին մէջ խեղդեց կրօնն, Լիւդիացի էր :

Այս առասպելաց մէջ կրնանք նշմարել այն հին դարուց յիշատակները, յորում Լիւդիական զինուորք Գետացւոց առաջնորդութեամբ Նզիպտոսի վրայ արշաւեցին եւ այն ատեն առիթ ունեցան ճանչնալու Գարքամիսի դիցուհւոյն Աթար-ադիի անուն եւ նկարագրերը :

Բաբելական Իսդարը կներկայացուէր իր որդւոյն եւ փեսային թամմուզի հետ, որ է Պատանին Արեւ-ատուած. որուն տարածած մահը ռամկին մտքին վրայ մեծ տպաւորութիւն ըրած էր Նոյն իսկ յՍրուսաղէմ, ան ալ տաճարի շրջանակին մէջ, Նզեկիէլ տեսաւ (Ը. 14.) Թամմուզի մահը ողբացող հրեայ կիներ, Փիւնիկէի քաղաքաց մէջ օրերով միատեղ կուգային եւ մոլեռանդութեամբ անոր մահն ու յարութիւնը կը տօնէին : Ի Սիւրիա կկոչուէր Հատատ—Ադադ, եւ Ռեմօնի հետ նոյնացուցած էին, այնպէս որ Զաքարիա Մակեդոնի դատին մէջ Աթաթ-Ռեմօնի սուգին ու ողբին համար կիսօրի (Զաք. ԺԲ. 11) : Սա ի Հերապոլիս եւ Հալէպ ճանչցուած էր Hadad կամ Dadī անուամբ, մինչ համայն Փոքր Ասիոյ մէջ կպաշտուէր Ադդիս (Attyis) անուամբ, 'լուսափայլ աստեղց հովիւր' : անոր մահուանը մասին եղած առասպելը Գետացւոց եւ անոնց միջոցաւ Փոքր Ասիոյ ազդութեանց մէջ թեթեւ փոփոխութիւն մը կրած էր : Անշուշտ այն պատանի չատուածն է որ Պոդադ քէօյի քանդակներուն մէջ մայր դիցուհւոյն ետեւէն կուգայ, անոր պէս յովազի կամ առիւծի վրայ նստած :

Մապօկի Ժողովուրդը չմոռցաւ որ իրենց քաղաքը Գարքամիսի յաջորդն էր, եւ թէ աւելի հնագոյն քաղաք մը, Հիւսիսային Սիւրիոյ, սուրբ քաղաքն էր : Ուստի իրենց սրբարանին հաստատութեանը մասին

խօսուած առասպելք կվիպէին, նախագոյն սուրբ քաղաքի մը վրայ, որ երկար ժամանակէ հետէ քայքայած էր։ Ղուկիանոսի այցելած տաճարին շինութիւնը կընծայուէր «Ասորեստանի թագաւորին դշխոյին, Սղրադոնիքին»․ բայց Stratonikè պարզապէս Աստարովդի Սեմական մակդիր ներէն միտն փոփոխուեալ է եւ կորոյն ժամանակն, յորում Փիւնիկեցոց Աստարովդը հնոյն Աթար-Ադիի յաջորդեց։ Ջարմանալի վէպ մը կ'պատմուի Քոմպապոսի վրայ, որ սեղանին շինութեան մասնակցելու համար Բաբելոնէն զրկուած էր։ Քոմպապոս ուրիշ անուան մը տակ թամուզն է, ինչպէս Սթրաթիքէ ալ Իսդարն է, եւ այս առասպելը բաւական է ապացուցանելու Բաբելացոց ազդեցութիւնն Քետաց վրայ։

Շամիրամ կրնայ Հերապոլիսի Լերամացի բնակչաց Աթար-Ադի աստուծոյն տուած Քետական անունն լինել։ Սոյն պարագային այդ երկու անուանց գոյութեան դժուարութիւնը հարթուած է հին առասպելաց մէջ զայն Տէրքէդոյի գուտար ընելով։

Բայց մինչ Տէրքէդո Ձուկ-Դիցուհի մ'էր, Շամիրամու կընկերանար տատրակ մը, նման Աստարովդին կամ Աստղիկին (Aphrodité)․ որ կ'պատուէր ի Կիպրոս․ Տատրակի նշանակը տարուած է մինչ ի հեռագոյն Արեւմուտտ շատ հին դարուց մէջ։

Միքինէի (Mykenae) նախապատմական գերեզմանաց մէջ Տօքորր Շլիմաննի գտած առարկայից մէջ կային ոսկի թիթեղներու վրայ պատկերներ, որոց երկուքն՝ էին հօլանի դիցուհի մը․ ձեռքերն կուրծքին վրայ եւ զլխին վրայ տատրակներ․ իսկ երրորդը տաճարի մը ձեւն ունէր, որոյ երկու աշտարակներու գագաթին վրայ երկու տատրակներ կային։

Նկատելով թէ ո՞ր աստիճան սերտիւ Միքինէի նախապատմական արուեստն կ'ապուած է Փոքր Ասիոյ ճարտարութեան հետ, չափազանցութիւն չէ ենթադրել թէ տատրակի սիմպոլը մինչեւ Նգէական ծովն անցաւ Քետաց շնորհիւ, եւ Միւսիոյ աշտարակներով տաճարը, իր երկու տատրակներով Լիւդիոյ կամ Կապադովկիոյ Քետական մեհենին պատկերն է։

Ղուկիանոսի պատմած առասպելը Մապոկի տաճարին կառուցման մասին, ամենուստ կ'համաձայնի թէ դա դիցուհւոյ մը նուիրեալ էր։ 'Սուրբ քաղաքը՝ իգական աստուածու թեան մը եւ ոչ արական աստուածութեան մը պաշտպանութեան ներքեւ էր․ ասով կ'մեկնուի թէ ինչ ու ներքինի քուրմեր կծառայէին անոր․ եթէ Ադդիս կամ Աթար կ'պաշտուէր հոն, ան ալ իր մօրը սիրոյն համար էր․ միւս աստուածներու ներկայութիւնն միայն թոյլտուութիւն էր։

Արական աստուածը, զոր Ղուկիանոս Դիոսի հետ կ'նոյնացնէ, դիցուհւոյն մատուցեալ պատիւներու մասնակցելու համար դաշինքով կամ ամուսնութեամբ ներս ընդունուած էր։ Այդպէս պարտի ըլլալ նաեւ ի Պողազ քէօյ, հոն աստուածային թափորին ամենէն նկատելի անձն է Մայր-Դիցուհւոյնը․ որ իր որդւոյն Ադդիսի հետ կ'կենայ, մինչ աստուա-

ծը՝ որուն անունը կրնայ Tar կամ Targu (Դարկու)՝ Թադաւոր՝ կարգացուիլ եւ որ Ղուկիանոսի Արամազդն է, կյառաջմանայ դիմաւորել զնա:

Ի կիւլիկիա եւ Լիւդիա սոյն վերջին աստուածը կթուի կոչուիլ Սանդան. դրամներու վրայ՝ Թարսոսի Բահաղն է եւ իւր ձեռք կկրէ խաղողի ողկոյզ մը ու ցորենի ցողուն մը. կրնանք տեսնել զայդ իպարիզի ժայռերուն վրայ քանդակուած: Հոս իր գլխուն վրայ կկրէ սրածայր գլխարկը, զարդարուն ծոպերով. բացի կարճ պատմուճանէն՝ եւ կորածայր մոյկերէն, դաստակներուն վրայ ապարանջաններ եւ ականջը օղեր կան:

Սանդան նոյնացուցած էին Արեւուն հետ. ուստի երբ Սեմական լեզուն ընդհանրացաւ ի կիլիկիա, դա փոխուեցաւ գերագոյն Բահաղին, նոյն փոփոխութիւնը եղած էր նաեւ դարեր առաջ Սիւրիոյ Քետական քաղաքաց մէջ: Բաց ի Սիւրիական Կէս (Kes) դիցուհին, որ կներկաւ յացուի առիւծի վրայ կեցած, նման Քարքամիսի մեծ դիցուհւոյն, Եգիպտական արձանագիրք կիսօտին Սիւդէիսի վրայ, որ իր Քետացի երկրպագուաց հետ նոյն յարաբերութիւնն ունի, ինչպէս Սեմական Բահաղը Քանանացւոց հետ:

Սիւդէիս գերագոյն Քետացի չաստուածն էր. բայց այն տոտն սահմանափակուած էր Քեսաց ընակած ամեն քաղաքի կամ գաւառի մէջ: Ուստի Քարքամիսի Սիւդէիս մը կար եւ Կադէսի Սիւդէիս մը կար. ճիշտ ինտոր որ Տիւրոսի Բահաղ մը կար եւ Tarsosի Բահաղ մը: Ձեւերը որոնցմով կպաշտուէր, բաղմամբիւ էին, բայց ամեն ուրեք նոյն Սիւդէիսն էր, եւ նոյն ազգային աստուածը:

Կթուի թէ Սիւդէիսի զօրութիւնն սկսեց տկարանալ Հռամեսիի դաւըն յետոյ եւ դիւցուհին սկսաւ այր-աստուծոյ ժամանակաւ ունեցած զօրութիւնն իւրացնել. կարելի է որ ասիկայ Բաբելական եւ Ստորական ազդեցութենէն էր:

Ամենայն առթիւ, մինչդեռ Հռամեսիի դաշնադրին մէջ Սիւդէիսը կեւրեւայ Քետաց նահանգներուն գլուխը, յետին դարուց մէջ՝ սուրբ քաղաքաց՝ պաշտամունքը Մայր-դիւցուհւոյն նուիրեալ էր. դիւցուհին գրաւած էր անոր դիրքն ի Քարքամիս եւ ի Մապօկ, ի Պօղազ քէօյ եւ ի Կոմանա:

Ի Կոմանա Կապադովկիոյ դիւցուհւոյն անունն էր Մա. վեց հազար քուրմք եւ քրմուհիք կպաշտէին զայն, բոլոր քաղաքը անոր պաշտաման նուիրեալ էր. Արակէս (Apakles) կամ քրմապետը ունէր զտեղի Թադաւորին: Պօղազ քէօյի քանդակք պատճառներ կուտան մեզ հաւատալու որ ի Բդերիա եւս այսպէս էր, եւ դիտենք նաեւ որ Փոքր Ասիոյ ուրիշ սուրբ քաղաքաց մէջ ալ այսպէս էր:

Ի Բէսսինուս Փոիւզիոյ, ուր դիւցուհւոյն քով կկենան առիւծներ եւ յովազներ՝ գլխաւոր Gallusին կամ քուրմին առաջնորդութեան ներքեւ, բոլոր քաղաքը անոր պաշտաման նուիրուած էր եւ կիւրեղէի ամա

զոն քրմուհիները, առ եղերք Սեւ Մովուն, որք կկաքաւէին զինեալ ի պատիւ դիցուհւոյն, կկարծուէին Յոյներէ լինել միակ ազգաբնակուած թիւնն բոլոր այն երկրին:

Յեփեսոս հակառակ զօրաւոր Յոյն գաղթականութեան, որ հաստատուած էր անդ, Մար-Դիցուհւոյն պաշտօնը բնակչաց կեանքն սպառած եւ խելքը միտքը զբաւած էր, եւ դեռ յաւուրս Պօղոսի էր կատաղի երկրպագութեամբ դիցուհւոյն, որ էր Նփեսացոց մեծ Արտեմիսը, Հոս ալ, ինչպէս ի Բէասինուս, կպաշտուէր իբրեւ երկնաքար մը՝ որ անկեալ էր յերկնից՝ (Գործ. ԺԹ 35):

Պարտինք սոյն՝ սուրբ քաղաքները՝ նկատել դիցուհւոյ մը պաշտպանութեան ներքեւ դրուած եւ բոլորովին անոր պաշտաման նուիրուած, իբրեւ մասնաւար յատկանիշ Քնտական ցեղին: Իրենց հարաւային մայրաքաղաքները, Կադէս եւ Փարքամիս, այնպիսի քաղաքներ էին՝ եւ Պօղոսը զէօյի ամբողջութիւնն նոյնպէս նուիրական տեղ մ'էր:

Փոքուն Ասիոյ մէջ անոնց յառաջդիմութիւնը յատկանիշեալ էր քրմական քաղաքաց հաստատմամբ եւ զինեալ քրմահեաց անմամբ: Կոմանա՝ ի Կապադովկիա եւ Նփեսոս՝ առ եղերք Նզէական Մովուն, սոյնպիսի սուրբ քաղաքաց տիպար օրինակներն են: Անոնց բոլոր բնակիչները պաշտպան աստուծոյն պաշտաման նուիրեալ էին՝ աստուծոյ սրբաբանը քաղաքին կեդրոնն էր, եւ իշխանութիւնն ու քաղաքին կառավարութիւնն մեծ քրմապետին յանձնուած էր: Եւ եթէ քրմին քով թագաւոր մ'ալ գտնուէր, նա միայն ստորագաս վիճակ մ'ունէր:

Սոյն սուրբ քաղաքներն էին նաեւ ապաստանի քաղաքներ: Մարդասպանը կրնար հոն փախչիլ եւ իւր հալածիչներէն ազատ ըլլալ, եթէ միանգամ քաղաքին չըջանակին եւ աստուծոյն պաշտպանութեան տակ մտնէր, այլ եւս չէր կրնար մեռցուիլ կամ վնաս մ'ըլլալ: ոչ՝ միայն դիպուածաւ մարդասպան եղողները կրնային այսպէս իրենց թշնամին երէն ապաւէն ունենալ, այլ եւ պարտականներն ու քաղաքական յանցաւորները հաւասարապէս ապահով էին անդ:

Անտարակոյս ապաստանի իրաւունքը յաճախ չարաչար կգործածուէր, եւ այնպիսի ապօրինաւորութեանց ու վրէժխնդրութեան դարձ մը մէջ բուն ոճրագործներն ալ դժբաղդներու պաշտպանութեան համար եղած կարգադրութենէ կօշտուէին: Բայց գործը եւ հաստատութիւնը ըստ ինքեան գովելի բան մ'էր. եւ մինչ մէկ կողմէն քրմութեան դիրքը կը զօրացնէր, միւս կողմէն անիրաւութիւնը կզսպէր եւ խտուծութիւնը կը մեղմացնէր:

Ապաւէնի քաղաքաց դրութիւնը միայն Փոքր Ասիոյ կամ Քնտաց իշխած տեղերուն յատուկ չէր: Կար նաեւ ի Պադեստին, եւ անհաւանական չերեւար որ մեծ Օրինադիրը Մովսէս՝ աստուածային առաջնորդութեամբ այդ դրութիւնն եկրին հին ժողովրդէն փոխ առած չըլլայ:

Սբրայական ապաստանի քաղաք վեց հատ էին թուով, անոնցմէ մին էր «կաղէս ի Գալիլիա», որ նման կաղէսին առ Որոնդեաւ, իր անուանըն իսկ կցցնէ թէ 'սուրբ քաղաք' մ'էր։ Մինչ միւսն էր Քեփրոնի հին սրբարանը, Քետաց եւ Ամօրհացւոց քաղաքը։ Սիւքէմ, որ էր յարեւմուտս կոյս Յորդանանու, էր երրորդ քաղաք ապաստանի, զոր Յակոբ 'իւր սրով եւ աղեղաւ առած էր' Ամօրհացւոց ձեռքէն (Մննդ. ԽԸ. 22)։ եւ միւս երեք ապաստանի քաղաքներն ալ Յորդանանու արեւելեան կողմէն էին, որ երկար տարիներ Ամօրհացւոց ձեռքն էր։ Քանանու նուաճումը Իսրայելացւոց միջոցաւ դեռ տեղի չունեցած, շատ հաւանական է որ այս վեցեքին քաղաքք ապաստանի քաղաքներ էին եւ օրէնքով այդ սովորութիւնն նուիրագործուեցաւ։

Քետական կրօնին հետ սերտիւ կապակցեալ էր նաեւ Քետական ճարտարութիւնն, կրօնն եւ ճարտարութիւնն աշխարհիս պատմութեան մէջ յաճախ իրարու հիւսուած են։ Ինչպէս կտեսնուի նաեւ ի Պողազ քէօյ, Քետական արուեստն Բաբելականին բարեփոխումն է։ եւ նոյն Բաբելոնական ազդեցութեան վկայութիւն մ'է, որպէս 'Մայր-դիցուհւոյ' պաշտօնը։ նոյն քաղղէական պաշտօնը երկուքին վրայ ալ կտեսնուի։

Բայց մինչ Քետաց ճարտարութիւնն ծագմամբ էապէս Բաբելական է, Քետացի ճարտարներու շնորհիւ խորապէս փոփոխուած էր։ Աստուածները հոս ալ, ինչպէս Բաբելական գլանաց վրայ, կենդանեաց կրու նակը կհեծնէին, պալատաց որմերը հարթ քանդակներու երկայն շարքով մը կզարդարուէին, ինչպէս ի Քաղղէա եւ Ասորեստան։ հոն ալ նոյն ձգտումը կար անասունները կնքազիտական եղանակաւ երես առ երես նկարելու։ սակայն եւ այնպէս վարպետութիւնն եւ ներմուծեալ մանրամասն պարագաները զուտ բնիկ դրօշմ կկրէին։ նոյն իսկ արեւու թեւաւոր սկաւառակին նման խորհրդանիշ մը Քետական արուեստին մէջ մասնաւոր եւ անսխալ նկարագիր մը կդնէ, զոր բոլոր ուրիշներէ կորուչէ։ Քետացի վարպետները կենդանիներ նկարելու մասին գերազանց էին։ առիւծը, զոր նկարելէ երբէք դադրած չէին, Բաբելոնեանէն կամ ուրիշ երկիրներ նկարուածներէն իր ձեւով եւ թէ կերպարանքով բոլորովին տարբեր էր։ նոյնպէս մարդկային պատկերը նկարելու մասին, թէեւ նախնական գաղափարը Բաբելոնականէն առնուած լինի, գլխովին նոր իսկատիպ ազգային ոճով մը նկարեալ է։

Անոնք որ Քետացի արտուած մը կամ մարտիկ մը տեսած են քանդակեալ, ուրիշ ցեղի մը կամ ազգի մը արուեստի արտադրութեանց հետ երբէք չեն չփոթեր։ պատկերը արուեստագիտին ամենօրեայ կենաց փորձառութիւնէն առնուած է պարզօրէն։ Սրածայր գլխարկով հանդերձ, իրենց կարճ ու կլոր ձեւը, երեսին ցցուած կիսադէմը՝ իր ազգակցաց տարազէն եւ երեւոյթէն առնուած եւ նկարուած էր։ Այն ուշագրաւ համաձայնութիւնը՝ որ անոնց նկարներուն եւ Եգիպտականին մէջ կգտնուի,

կցցնէ թէ ո՞ր աստիճան խղճամիտ եւ հաւատարիմ կերպով նկարած են . վերջապէս Բաբելոնական արուեստին տարերքը Քետականին մէջ ներկայ կգտնուի, բայց ընտրութիւնը եւ ձեւերը տարբեր են, իրենն են :

Այս տարերքին ընտրութեան եւ բաղադրութեան մէջն է որ իւր քնատիպ տաղանդն ի հանդէս կբերէ . Բաբելոնականին մէջ մարդագլուխ հրէշներ անպակաս են . բայց Քետացւոց ձգուած էր կրկնագլուխ արծիւ մը հնարել, եւ առիւծուց արձաններու շարքին վրայ մարդկային գլուխ մը դնել : Այս վերջին ձեւը Բաբելոնեան գոհարաց վրայ մէկ կամ երկու անգամ տեսնուած է, բայց Քետականին որոշիչ մէկ հանդամանքն եղաւ, ինչպէս նաեւ փոխանակ բոլոր մարմնոյն՝ կենդանեաց միայն զըլուխները դնելը :

Նոյնպէս կնքագիտական դասաւորութեանց մէջ ալ կենդանիները երես առ երես կեցնելը կամ խիստ քիչ անգամ կռնակ կռնակի բերելը՝ ծագում առաւ ի Քաղդէա . բայց Քետացիք զայն արուեստի մասնաւոր ճիւղ ըրին : Թերեւս անոնց այս գործը անամոռց ձեւերուն համար տաւ ծած սէրն լինի :

Բաբելոնեան արուեստին ազդեցութիւնն առաջին անգամ զգալի եղաւ ԺԼ. երորդ եգիպտական հարստութեան դարուն, երբ Թէլ էլ Ամառնայի բեւեռագիր պնակիտք կներկայացնեն զՔետացիս երբ կիջնէին դէպ ի հարաւ Սիւրիոյ դաշտերը : Կրնայ նաեւ աւելի կանխագոյն դարու մը մէջ լինել . չենք կրնար վճռել մեր այժմու գիտութեամբ զայդ, քանի որ մեր տեղեկութիւնք շատ անորոշ են . կէտ մը միայն որոշ է, կար ժամանակ մը յորում Քետացիք խորապէս ազդուած էին Բաբելոնեան քաղաքակրթութենէն, կրօնէն եւ ճարտարութենէն, դեռ ասոնք տեղի չուսնեցած արդէն Սիւրիոյ մէջ հաստատուած լինելու էին :

Աւելի դիւրին է որոշել դարը, յորում Քետացի քանդակագործը ներշնչուեցաւ եգիպտական ճարտարութենէն, որ իւրիքի սփինքսները եւ Սիբիլոս լերան նստուկ արձանը արտադրեց : Այդ միայն Հռամէս Բ. ի դարուն կրնայ լինել . այսինքն ԺԴ դարուն Ն. Ք. երբ եգիպտական եւ քետական թաղաւորք կմարտնչէին ընդ միմեանս : Եգիպտական ազդեցութիւնը վաղանցիկ էր . բայց ամենայն հաւանականութեամբ Քետական մեհնագրութիւնն իր ծագումն անոր կպարտի :

Աւելի յետագոյն դարուց մէջ զԲաբելոնականը գերազանցեց Ասորական ազդեցութիւնը . Քարթամիսի վերջին քանդակները աւելի Ասորական քան Բաբելական կաղապարներու վրայէ են : Քարթամիսի թեւաւոր դիցուհւոյն արձանը, որ կգտնուի այժմ Բրիտանական թանգարանին մէջ, Ասորական է թէ ոճով եւ թէ կերպարանքով, եւ հաւանական է որ հագուած նկարեալ ուրիշ չաստուածներ ալ Ասորական աղբիւրէ լինին . Բաբելականին մէջ իսդարը մերկ կներկայացուի :

Իվերայ այսր ամենայնի Բոօֆ . Բէրրո որոշուպէս կցցնէ թէ Քետական արուեստին ծագումը եւ սկիզբը պարտի փնտռուի ի Սիւրիա, Տաւ-

բոսի հարաւային զառիվայրին վրայ, յորմէ կապագովկիոյ մէջ սփռեցան • անոր կոշտ եւ յոյժ մանկական փորձերն ի Հիւսիսային Սիւրիա կգտնուին • Իւլիւքի քանդակագործք վարպետ եղած էին :

Նաեւ Բրոֆ • Բէրրօյի կպարտինք Քիտական արուեստագործութեան անագապղնձէ (bronze թուճ) պատկերները • անոնց յօրինուածքը թէ նուիրական եւ բարբարոսական է • ոչ ինչ կրնայ գերազանցել պատկերի մը կոպտութիւնը որ այժմ ի Լուվր է, եւ որ կներկայացնէ սրածայր թագով աստուած մը, կենդանիի մը վրայ կեցած : Թէեւ կուռքին երեսը մեծ խնամքով շինուած է, անկարելի է սակայն որոշել թէ կենդանին ո՞ր կենդանաբանական սեռին կվերաբերի : Յուլի մը անագապղնձէ քանդակը որ կայ ի Լուվր նմանապէս շատ հեռի է բնականէն :

Եթէ տոյն անագապղինձները պիտի համարուին Քիտական մետաղագործութեան բարձրագոյն նմոյշները, շատ ցաւալի չէ որ քիչ կգտնուին : Բայց շատ տարբեր է քանդակեալ գոհարներու մասին, քննելով Քիտական վարպետութեան այդ արտադրութիւնները : Անոնցմէ շատերը խիստ գեղեցիկ են • զոր օրինակ կապագովկիա գտնուած արիւնքաւրէ (hémalite) գլան մը, հաւասար է Բաբելոնեան լաւագոյն արտադրութեանց • այդ գոհարները եւ գլանները մեծաւ մասամբ իբրեւ կնիք կը գործածուէին եւ ոմանք կոթով շինուած են, կնիքը երբեմն հինգ եւ վեց երեսին վրայ ալ քանդակուած լինելով : Կոթ ունենալը Քիտական արուեստին յատկանիշներէն մին է եւ կամ Քիտականէն ներշնչուած եւ բղխած արուեստին նշաններէն մին : Գոհարաց շաաին մէջ նկատելի ուրիշ յատկութիւն մը՝ քանդակին ներքին դաշտը մէկ կամ աւելի համակեդրոն շրջանակներէ կբաղկանայ, իւրաքանչիւր շրջանակը պարունակելով զարդերու կամ պատկերաց եւ նոյն իսկ նշանագրաց կոկիկ ընտիր շարք մը • Թէեւ նշանագրերը սովորաբար կեդրոնական դաշտին մէջ է :

Ասանկ երկու գոհարներ գտնուած են յնդգլատ կապագովկիոյ, այնուչափ իրարու նման են որ անշուշտ մէկ վարպետի գործ լինելու էին : Մեծին մէջ կեդրոնը արձանագրութիւն մը քանդակեալ է, որուն շուրջը գեղաշէն պատկերաց մեծ թիւ պարունակող շրջանակ մը կայ : Թեւեալոր արեւային սկաւառակը կկենայ թագաւորութեան խարհրդանշանին վրայ, որուն երկու կողմը մէյմէկ կէս-մարդ կէս-ցուլ պատկերներ կծնրադրեն : Աջ եւ ձախ կողմը կայնուկ քուրմի մը պատկերը կայ, որուն ետին՝ ձախ կողմը, ծառի կոճղի նմանող բան մը պաշտող մարդ մը կայ • մինչ աջ կողմը կայ ծառ մը, երկու նետ եւ կապարձ մը, զամբիւղ մը, եղջերուի մը գլուխ, եւ նստուկ կուռք մը, որուն ձեռքին վրայ թռչուն մը կայ : Սոյն երկու խումբերը զատուած են մոյկի մը պատկերով — որ երկրի նշանաբանը լինել կթուի — որ նման արեւու թեւաւոր սկաւառակին՝ արքայական խորհրդանշանին վրայ կկենայ :

Ենդղատու փոքրագոյն կնիքը՝ կեդրոնին մէջ տարբեր արձանագրութիւն մ'ունի, շրջապատեալ երկու օղակներէ • մին զարդարանաց

շարք մը կպարունակէ եւ միւսը ճիշտ ինչ որ մեծ կնիքին վրայ քանդակուած է, միայն պատկերներու կարգը փոխուած է եւ մէջտեղ ծառ մը մուծուած ։

Այս մասին աւելի զարմանալի բան մը պատահեցաւ . Այտրն, յաբեմուտա Փոքր Ասիոյ, գոհար մը դառնուեցաւ, որ Նոզդատու փոքր կնքոյն նման արձանագրութիւններ կպարունակէր, թէեւ շրջապատող պատկերները նոյնը չէին ։

Այս բոլորածեւ կնիքներն ոչ միայն Գետական ճարտարութեան յատկանիշն են այլ եւ Գետական գիւտին մասնաւոր արտադրութիւնն . անոնց նման բան մը չենք գտներ ո՛չ ի Բաբելոն եւ ո՛չ Ասորեստան ։

Գոհարք կրնան մինչ ի Մոյնե Եգէական գտնուիլ եւ անկէ մինչ ի Յունաստան երթալ . Տոքոդր Շլիմանն ի Միքինէ (Mykenae) գտաւ երկու ոսկի մատնիներ . որոց կապիճներուն (էլէգիւֆ գաշը) վրայ գծագրութիւններ կան, որ Գետական արուեստին նշմարներն են . անոնցմէ միոյն վրայ կենդանեաց գլուխներու երկու շարքեր կան . միւսին վրայ նուրբ պատկեր մը, որ Փոքր Ասիոյ մատանենկարաց նրբութիւնը կիշեցնեն, Կներկայացնէ ծառի մը ներքեւ կին մը, որ կորածայր կօշիկ եւ կարճ հանդերձներ հագած երկու մարդոց կնայի . մինչ նկարին յատակը կենդանեաց գլուխներով լեցուն է ։

Միքինէի աւերակներէն գտնուած առարկաներէն միայն այս գոհարները չեն որ Գետական ճարտարագործութեան Փոքր Ասիոյ ծովեզերքէն անդին անցնելու ապացոյց լինին . կան նաեւ ուրիշներ : Ակնարկութիւն եղած է արդէն Գետական չաստուածուհւոյ մը եւ անոր տաճարին աշտարակիկներուն վրայ կեցող կրկին տատրակներու . բարակ ոսկի թիթեղի վրայ գտնուող պատկեր մը՝ Սիբիլոսի ապառաժին վրայ քանդակուած դիցուհւոյ պատկերին ճշգրիտ նմանութիւնն է . ինչպէս որ նա կերեւէր դեռ անձրեւն ու փոթորիկը զինք չայլափոխած եւ 'սգացող Նիոպէ' մը չըբած ։ Թերեւս Գետական ազդեցութեան յարեւմուտա կոյս տեղափոխութեան ամենէն ուշագրաւ օրինակն է հնոյն Պելոպոնեսեան քաղաքին մտից մեծ դրան վրայ իրարու երես նայող քանդակեալ հոչակաւոր առիւծները : Միքինէի առիւծներն՝ քանդակագործութեան ամենէն հին նմոյշներն են յեւրոպա . բայց զայդ ներշնչող արհեստը Գետական ծագում ունէր ։

Նոյն օրինակ հարթ քանդակ մ'ալ գտնուեցաւ ի Բիւմպէթ Փոիւ գիոյ, Գետական հնակերտաց շատ մօտիկ . եւ անդ եւս տեսանք որ առիւծներու կնքագիտական դիրքը Գետական արհեստին կպատկանին ։

Յունական աւանդութիւնք կպատմեն թէ Միքինիոյ իշխանք Լիւդիայէն եկան իրենց հետ բերելով Փոքր Ասիոյ քաղաքակրթութիւնն ու հարստութիւնը . սոյն աւանդութիւնը նոր գիւտերով հաստատուեցաւ ։

Մինչ հնոյն Ելլադայի նախապատմական զարգացման տարիքը ինչպէս ի Միքինէ եւ այլուր եղած խուզարկութիւնք ապացուցին Նգիպ-

տական եւ փիւնիկական էին, կան նաեւ ուրիշներ, որոց ծագումը Փոքր Ասիայէն էր եւ Փոքր Ասիոյ զարգացումն ալ Գետական էր։ Պարոն Կլատտթըն ուրեմն իրաւացի կրնայ ըլլալ երբ Հոմերոսի Keteian Գեղեցիները զԳետացիս կհամարի։ Հոմերոսի, որ Միքենէի եւ Լիւդիական հարստութեան (dynastie) ի Միքենէ ունեցած փառքն եւ աւանդական չեղութիւնը երգեց։ Նոյն իսկ օղը կամ ճարմանդը որով նախապատմական Յոյնը իւր վերարկուն կկոճկէր, Գերման հնախոյզ Հելլենաբան մը ապացուց թէ Իպրիզի Գետական հնակերտին հանդերձանաց մէկ տարբեր ձեւն էր։

Մեզի, ներկայ դարուս ժողովրդեան համար, իրենց մոռացման երկար քունէն Գետացի ժողովրդեան յարութիւնը կրկին շահեկանութիւն ունի։ Նոքա աղերս ունին մեզ հետ, ո՛չ թէ որովհետեւ ժամաւ նակաւ ազդեցութիւն ունեցան ընտրեալ ժողովրդեան (Իսրայելի) բաղդին վրայ, ոչ միայն թէ Դաւիթի կինն եւ Քրիստոսի նախամամը Գետացի էր, այլ երախտագիտութեան այն հարկին եւ պարտքին համար, զոր Ներոպայի քաղաքակրթութիւնը կպարտի անոր։ Քանզի մեր զարգացումը ժառանգած ենք հին Յոյներէն եւ Յունական նախնական զարգացումը Փոքր Ասիոյ Գետացի յաղթականներէն ծագում առած էր։

Գետացի պատերազմիկները որք դեռ կը պահպանեն Գարսպէլի անցքը, նոյն իսկ Ասիոյ սեմոց վրայ, մարդկութեան դաստիարակութեան գործին մէջ նոյն ցեղին ստանձնած դիրքին խորհրդանշաններն են։ Գետացիք Բաբելոնի եւ Եգիպտոսի հին, մաշած քաղաքակրթութիւնն Ասիոյ Մայրաքոյն Արեւմտեց սահմանները տարին եւ նոյն իսկ Ներոպիոյ պատմութեան աղօտադոյն արշալոյսի միջոցին յանձնեցին զայն Արեւմուտքին։ Բայց այդ սահմանը երբէք չանցան։ Լիւդիոյ նըւաճմամբ իրենց պաշտօնը աւարտած, եւ իրենց համար որոշեալ գործն ալ կատարուած լինցած էր։

ՔԼՈՒԻ Է

ՔԵՏԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ.

Ինչպէս կորուսեալ ժողովուրդի մը պատմութիւնը կրնայ վերստացուիլ, բայց միայն այն արձանագրութեան օգնութեամբ զոր իրենց ետեւէն ձգած են։ Ինչպէս կրնանք Գետաց մասին ո եւ է գիտութիւն կամ տեղեկութիւն ստանալ, մինչեւ որ անոնց մի քանի կտոր բրդուճ արձանաագրութիւնները չլուծուին։ Սոյն պուխին մէջ պիտի խօսինք այդ մասին։

Թէեւ դեռ Գետական արձանագրութիւնք չլուծուած չեն, թէեւ անոնց թիւը յոյժ սակաւ է, դեռ ուրիշ նիւթեր կ'ան այդ տեղին պատ-

մական շէնքը կառուցանելու • եւ այս նիւթերը իրենց լուծողները, մեկ-նիջները դտած են : Գետաց իրենց ետեւ ձգած քանդակեալ հնակերտները, փորագրած կնիքները, բնական քաղաքները, Հին Կտակարանի, Ասորեստանեայց բեւեռագիր պնակիրտներուն եւ Եգիպտական պապիրոսի վրայ գրուած մեհենական արձանագրութիւնները՝ ամենեքին կծառայեն վերականգնելու հզօր պետութեան մը պատմութեան շէնքը, որ ժամանակաւ քաղաքակրթեալ աշխարհի ձակատագրաց վրայ այնչափ խորապէս ներգործութիւն ըրած էր :

Բայց Գետական արձանագրութիւնք ըղորովին անօգուտ եղած չեն • անոնք Գետական պետութեան ցրուած հնակերտները իրարու հետ կապակցութեան դնելու, եւ այդ յիշատակարանաց մասնաւոր արհեստին Գետական ծագում ունենալը ապացուցանելու մեծապէս օգտակար եղան :

Այն մեհենագրերը որ Գարապէլի կիրճին մարտիկին պատկերին եւ Սիրիլլոսի ժայռին նստուկ դիցուհւոյն քանդակին կընկերանային՝ ապացուցին թէ այս հնակերտք Գետական ծագում մ'ունէին :

Նոյնպէս Գետական նշանագրեր պարունակող արձանագրութիւններ էին, որ Փոքր Ասիոյ մեծ պողոտային երկայնութեամբ Գետական բանակին ընթացքը գծելու ծառայեցին, եւ ապահովապէս հասկցուցին թէ ժամանակաւ Գետացի իշխաններ թագաւորեցին յեմաթ :

Գետական արձանագրութիւնք երկու առանձին յատկութեամբ երեւելի են • հազուադիւր բացառութեամբ զանոնք բաղկացնող մեհենագրերը բարձրաքանդակ (զապարթմալը en relief) են եւ ոչ թէ մէջէն փորուած (օյմալը), եւ տողերը կկարդացուին փոխադարձաբար աջէն ձախ եւ ապա ձախէն աջ • նշանագրաց նայած ուղղութիւնը անոնց կարդացուելիք կողմն ալ կցցնեն • Փոփոխակի կամ արօրադարձի (boustrophedon) գրելու ձեւը հին Յունական արձանագրութեանց մասնաւոր յատկանիշն էր : Եւ քանի որ Փիւնիկեցիք, Եգիպտացիք կամ Ասորեստանցիք չէին գործածած զայն, խնդիր էր թէ, արդեօք Յոյնք այս ձեւով գրելը փոխ չառնին իրենց գրացիներէն մէկէն, որ Գետական նշանագրերը կգործածէր :

Գետական արձանագրութեանց մասնաւոր ուրիշ մէկ ձեւն էր կենդանեաց եւ մարդկանց գլուխներուն յաճախակի գործածութիւնն : Կենդանւոյն ամբողջ մարմինն գծուած հազիւ կտեոնուի, միայն գլուխը բաւական կհամարուի • Գետական մեհենագրաց մասնաւոր յատկանիշն է այս, որ զինք կորոշէ Եգիպտականէն :

Նշանագրաց կարճ քննութիւն մը բաւական է ցցնելու թէ Գետացիք չէին կրնար առնուլ զանոնք Եգիպտականէն :

Գրելու այդ կրկին ձեւերը յոյժ տարբեր են իրարմէ : Գետական յոյժ հասարակ երկու նշանագիրք կներկայացնեն ձիւնակօշիկն ու առանց մատի ձեռնոցը, որ ինչպէս քննեցինք արդէն՝ Գետացւոց հիւսիսային

ծագումը կնշանակեն • մինչդեռ 'երկիր' նշանակող գաղափարագիրը (idiograph) կապագովկիոյ տափաստանին ընտանգագաթին, Արգէոսի, պատկերըն է • ուստի, կրնանք մակաբերել թէ գրելու այս ձեւը հնարուեցաւ ի կապագովկիա, եւ ոչ ի հարաւակողմն Սիւրիոյ կամ ի Փանան :

Կրնանք հետեւցնել սակայն որ այդ նշանագրաց գիւտը տեղի ունեցաւ Քեսոաց Եգիպտոսի հետ ունեցած շփումէն, եւ Եգիպտական գրուածեան ձեւին տեղեկանալէն յետոյ :

Նոյն օրինակ պատահարներ զարդիս եւս եղած են • Հիւսիսային Ս. մերիկայի Չէրոգի ցեղէն հնդիկ մը, որ սպիտակ մարդուն գիրքը տեսած էր, թելագրուեցաւ իւր իսկ երկրին համար յոյժ աշխատալից եւ յաջող գրութեան ձեւ մը հնարելու, եւ վէյ (Vei) ցեղէն եղող սեւամորթաց հետաքրքրաշարժ ալիստերը, անոնցմէ մին նոյն վերոյիշեալ կերպով հընարեց : Այսպէս ուրեմն Եգիպտական մահնագրաց տեսքը եւ գաղափարները նշաններով արտայայտելու հնարաւորութիւնը քանի մը Քեսոացի հանձարներու թելագրեց հաղորդակցութեան նոյնօրինակ միջոց մը ստեղծել իրենց ժողովրդին համար :

Ինչ որ ալ ըլլայ, բաւական որոշ է որ Քեսական նշանագիրք կը գործածուէին Եգիպտականին նման • Երբեմն գաղափարներ արտայայտելու համար գաղափարագիր էին, երբեմն ալ ձայներ եւ վանկեր ներկայացնելու ձայնագրական նշաններ • Երբեմն իբրեւ ցուցականներ (determinative) որոշելու համար թէ իրենց կապակցեալ բառերը ի՞նչ դասու կը պատկանին : Բաց աստի հաւանական է թէ ձայն մը կամ բառ մը յաճախ կարտայայտուէր բազմաւորելով նշանագրերը, որ կցցնեն ամբողջը կամ մասը, ճիշտ ինտոր որ էր Եգիպտական գրութիւնն Հռամսէս Բ • ի դարուն մէջ :

Միեւնոյն ժամանակ Քեսացւոց գործածած անջատ նշանագրերը Եգիպտական դպիրներու գործածածներէն թուով շատ նուազ են • Ներկայիւ 200է աւելի չեն ճանչցուած թէեւ ամեն նոր արձանագրութիւն նորեր աւելցնէ :

Քեսացւոց, վրան գրելու հնագոյն նիւթն էր մետաղի թիթեղներ (plate), որուն մակերեսին վրայի տառերը կ'ըրօշմուէին ետեւէն մըճելով, որով մակերեսին վրայ ցցուած կերեւային : Ինչպէս տեսանք, Հռամսէս Բ • ի հետ կոնայ դաշնագրին Քեսոկան օրինակը այս կերպով քանդակուած էր արծաթեայ պնակիտի մը վրայ, ասոր կեդրոնը կկենար Սիւդէի աստուածը, Քեսոաց թագաւորը գրկած եւ անոր շուրջը մահնագրաց բաց կարճ տող մը : Սոյն կեդրոնական զարդարանքը, պատկերաց ընթանակաձեւ շարքով մը, Քեսական արուեստին սովորական ձեւին հետ կհամաձայնի, Եգիպտական արձանագրութիւնք կցցնեն արծաթեայ պնակիտին ձեւն ալ, դա ուղղանկիւնի ձեւով էր, գլուխէն չուան մը անցած որ պատէն կարենայ կախուիլ, եթէ երբեք Ուր-Մաա-Նօֆէրու-Ռայի

(Ur-Maa-Noferu-Ra), այսինքն Հռամսէսի Քետացի կնոջ զերեզմանը գտնուել, կարելի է անոր շիրմին պարունակութեանց մէջ գտնուել նաեւ հռչակաւոր զաշնագրին Քետական օրինակը :

Շատ որս է որ նայն դարուն Քետացիք զրադէտ ժողովուրդ մ'էին, Եգիպտական արձանագրութիւնք կ'իշխէ ոմն իրիւր-Սիրա, որուն անուանը բաղադրուած է Հալէպի կամ իրիւրի հետ, եւ կնկարագրեն զինքն լինել «գալի գրոց անպիտան ինչդային» :

Նման Եգիպտացի Փարաւոնին Քետացի ինքնակալն ալ իր գալիւները միատեղ պատերազմի կտանէր : Եթէ կարիաթ-Սեփեր, որ կգտնուէր ի շրջակայ Քեփրոնի եւ զոր Իսրայելացիք առին Ենակիմներէն, Քետական ծագում ունի, կհետեւի թէ Քետացիք եւս Ասորեստանցւոց նման զրադարաններ ունենալու էին, որ եթէ պեղումներ կատարուին անշուշտ նմոյշներ պիտի գտնուին : Հայերէն զրաբար Աստուածաշնչի մէջ կարիաթ-Սեփեր թարգմանուած է 'Քաղաք Նամակաց' : արաբ. է զարիյէթսէֆէր (فرس عطف) : «Անուն Դաբիրայ էր յառաջագոյն Քաղաք Նամակաց» Դատ. . աս. 11 :

Կարիաթ-Սեփեր կկոչուէր նաեւ Դաբիր, այսինքն քրաբան. հետեւաբար կրնանք հետեւցնել թէ դրատունը անոր գլխաւոր տաճարին մէջ զհետեղուած էր, ինչպէս Բաբելականն : Եգիպ. արձանագրութեանց մէջ ուրիշ Դաբիր մ'ալ կայ յիշուած, ի շրջակայ Կադէսի Որոնդեայ. եւ քանի որ այս ալ Ամովրհացւոց երկրին մէջ կգտնուի, մինչ կարիաթ-Սեփեր ալ կը նկարագրուի իբրեւ Ամովրհացի քաղաք մը, հաւանական է որ հոս ալ եթէ պեղումներ կատարուին, հին զրադարանի մը մնացորդները գտնուին : Մոռնալու չենք որ 'Ջաբուղոնէն', ի Հիւսիսոյ Մակեդոնի 'գալի գրիչ բռնողներ իշան', յաւուրս Դեբորայի, Իսրայէլի մարգարէՆահիրն : Գրաբարին մէջ «իշին... ի Ջաբուղոնէն զօրացուցիչք, գաւազանու պատմութեան դպրի» դատ. Ե. 14 :

Ի թէլ էլ-Ամառնա Եգիպտոսի՝ գտնուած արձանագրութիւնք կցցնեն թէ Ելքէն առջի դարուն մէջ, յԱրեւմտեան Ասիա, գրաւոր հաղորդակցութեան սովորական միջոցն էր Բաբելոնական բեւեռագրերն ու լեզուն : Ասկէ ետքն էր որ Քետները դէպ ի հարաւ արշաւեցին, իրենց հետ մեհնաագրութեան իրենց յատուկ ձեւն ու ոճը բերելով : քայց բեւեռագիրք զեռ չարունակուեցան գործածուիլ աշխարհի քետական բաժնին մէջ :

Բեւեռագիր պնակիտներ գտնուեցան ի Կեսարիա, որ Կապադովկիոյ հին մէկ գրատունէն կրնայ լինել եւ որոց զիրքն զեռ անորոշ է : Dr Humann եւս վերջերս գտաւ երկայն բեւեռագրութիւն մը Ջինճիրլիի Քետական հնակաւորաց մէջ, ի հնում Գոմակինէի : Եթէ երբեք Քետական արձանագրութիւնք լուծուին, հաւանական է սեպագրութեանց օգնութեամբ ըլլայ :

Արդէն սկզբնաւորութիւն մ'եւս եղած է. Աստուածաշնչի Հնախօսական ընկերութեան ժողովին առաջ իմ բանախօսութեան ընթերցումէն

յետոյ, որ Քիտական կայսրութեան մը գոյութիւնն եւ Փոքր Ասիոյ զարմանալի ճարտարութեան Քարքամսիսինն հետ նոյնութիւնն կը հաստատէր, Քիտական եւ բեւեռածեւ նշանագրովք խառն արձանագրութեան մը հանդիպեցայ. սա եւս թարգմանչէմօս թագաւորին արծաթեայ ուսուցիկ մէկ զարդն էր, միակ բանալին Քիտական նշանագրաց:

Սորա պատմութիւնն շատ տարօրինակ է. Պար. Աղէք. Եօվանօֆ Կ. Պոլսեցի երեւելի դրամագէտը գնեց զայն տարիներ առաջ ի Զմիւռնիա եւ ցցուց Տոք. Մօրթմանի (Dr. A. D. Mordtmann) երեւելի Գերման արեւելագէտին որ Վանայ բեւեռագրաց մասին եւս աշխատասիրութիւն մը ունի: Տոքթ. Մօրթման օրինակեց զայդ եւ քննելով տեսաւ որ արծաթեայ բոլորակ պնակիտ մ'էր, հաւանականաբար դաշուշի մը գլուխը անցուած էր, եւ եզերքին շուրջը բեւեռածեւ արձանագրութիւն մը կար. մէջտեղը, կեզրոնի դաշտին տարածութեամբ, կար մինչեւ ան ատեն անձանօթ եւ նոր արուեստով մը քանդակեալ մարտիկ մը, Նա չիտակ կայնած էր, աջ ձեռքը նիզակի մը բռնած եւ ձախ ձեռքը կտրածքին վրայ դրած. պատմուճան մը հագած էր, որուն վրայ ծոպաւորեալ վերարկու մ'էր ձգուած. գլխուն գագաթին վրայ պինդ կերպով գլխարկ մը դրուած, կորածայր կօշիկներ ունէր. ծունկին վերի մասը մերկ էր, ու զօտիէն դաշոյն մը կախուած էր. պատկերին երկու կողմն ալ խորհրդանշաններու շարք մը կար, ամեն մէկ կողմի շարքը նոյն ըլլալով. միայն թէ աջ կողման վերի խորհրդանշանները պզտիկ էին, եւ վարի ռիմպօլները ձախ կողմի համապատասխանողներէն մեծ:

Վանայ ամրոցին սեպագիր արձանագրութեանց հրատարակութենէն յետոյ լոյս տեսած յօդուածի մը մէջ Տր. Մօրթման այս դաշուշագարդին ակնարկութիւն ըրաւ. Բրօֆ. Սէյս երբ ընթերցաւ զայս, անմիջական կերպով իր ուշադրութիւնը գրաւեց. հասկցաւ թէ այն նոյն արուեստին պատկանելու էր, զոր ինք Քիտական կոչած էր նորերոս, եւ այդ նշանագրերը պարտէին Քիտական լինել. Ուստի, հարցուց Տր. Մօրթմանի, որ յայտարարեց թէ անոր օրինակը հրատարակած էր ինք «Իրամա գիտական Հանգէսին» մէջ, որ կհրատարակուէր ի Հանովը», 1862ին:

Երկայն եւ տաժանելի յոգնութիւններէ եւ խոյզերէ յետոյ, յաջողեցաւ վերջապէս գտնել. բայց Հանգէս (Journal) չէր, ոչ ալ Հանովը այլ ի Հայքցիկ կհրատարակուէր 1863ին, եւ ոչ 1862ին: Հոն գտնուած օրինակէն յայտնի եղաւ որ, ինք իրաւունք ունէր Տոք. Մօրթմանի խորհրդանշանները Քիտական նշանագրեր համարելու:

Հիմա կարգն է ալ հասկնալու թէ այդ օրինակութիւնը ո՞րչափ ճիշտ եղած էր, եւ ստուգել թէ բուն օրինակը ի գոյ էր արդեօք:

Իրիտանական Թանգարանէն անմիջապէս պատասխան եկաւ, այդ դաշուշագարդը անգամ մը ներկայացուած էր Թանգարանին, բայց մինչեւ ան ատեն անոր նմանը չտեսնուելուն համար կեղծ անքիֆա մը հա-

մարուած եւ մերժուած էր։ Սակայն դեռ ետ չտրուած անոր ելեկտրա-տիպ մէկ օրինակն առնուած էր, որոյ մէկ կաղապարեալ նմոյշը ղըր-կուեցաւ Բրօֆ․ Սէյսի։

Ասկէ քիչ յետոյ ուրիշ տեղեկութիւն մ'ալ եկաւ Ֆրանսուա Լընօր-մանէ, որ ներկայ դարուս Արեւելագիտաց յոյժ գիտնականներէն եւ երեւելիներէն մին է։ Նա եւս նոյն օրինակը վաթսուհակաւն թուական-ներուն, տեսած էր ի Կ․ Պոլիս․ եւ անոր մէկ կաղապարն առած, զոր անմիջապէս Բրօֆ․ Սէյսի ղրկից․ Աստուծոյ յայտնի եղաւ որ թէ կաղա-պարը եւ թէ ելեկտրատիպը ճիշտ միեւնոյնն էին։

Ուստի այլ եւս որոշ էր որ, եթէ ոչ բնագիրը գոնէ անոր ճիշտ նմանահանութիւնն մէջտեղ էր, ասոր կարեւորութիւնն շուտով յայտնի եղաւ․ քանզի Եօվանօֆի մահէն անմիջապէս յետոյ բուն օրինակը անե-րեւոյթ եղաւ, եւ հակառակ եղած ջանից եւ ճգանց կարելի չեղաւ գրու-նել, կրնայ ըլլալ որ ժամանակ մը յետոյ Կ․ Պալսոյ շուկաներէն միոյն կամ Ս․ Բեգերսպուրկի անհատական տուններէն մէկուն մէջ գտնուի, առ այժմ յայտնի չէ թէ ո՞վ է ատոր ստացողը։

Բեւեռագրին ընթերցումը քիչ դժուարութիւն պատճառեց․ դա էր անունն եւ տիտղոսը թագաւորին, որոյ պատկերը կտեսնուէր կեդրոնը եւ էր Tarqu-dimme թագաւոր Erme երկրին։

Թարքու-տէմմէ, յայտնապէս նոյնն էր Թարքօնտէմօս կամ Թարքօն-դիմօթօս Կիլիկեցի իշխանն, որ ապրեցաւ Քրիստոսի ժամանակները․ այդ անունը Փոքր Ասիոյ ուրիշ կողմերն ալ կգտնուի Թարքօնտոս կամ Tarkondimatos ձեւին ներքեւ, զոր պէտք էնք նկատել որոշապէս Քե-տական տիպար մը։ Կրնանք կռահել թէ Թարքու-տէմմէի իշխած երկիրն ուր էր․ պէտք է դասական հեղինակաց Արեմա կոչած լեռնաշղթան ըլ-լալ, որ Պուլղար սաղի Քետական հնակերտաց մօտիկ կիյնայ․ այս պա-րագային Թարքօ-Ղէմօս Կիլիկեցի թագաւոր մը կրնայ ըլլալ։

Բեւեռագրին երկու անգամ կրկնուած Քետական բնագիրը շատ վի-ճաբանութեան առարկայ եղաւ․ նշանագրաց շարքը կերեւայ թէ աւելի պարապ միջոցն լեցնելու կծառայէ քան թէ անոնց բնական կարգը լեց-նելու․ որով կրկին մեկնութեանց տեղի տուած է։ Բայց երկու կէտեր կան որ անոնց ուղիղ ընթերցման իբրեւ բանալի կծառայեն, մէկ կող-մէն արձանագրութիւնը երկու նշանագրովք երկու կէսերու բաժնուած է․ այդ նշանագրաց ձեւն ու դիրքը, բաղդատմամբ ուրիշ Քետական ար-ձանագրութեանց հետ, կնշանակեն 'թագաւոր' եւ 'երկիր'․ միւս կողմէն առաջին երկու նշանագիրք որ իբրեւ թէ թագաւորին բերնէն կելլեն, կնշանակեն անոր անունը, որով կստանանք «Թարքու-տէմմէ թագաւոր էրմի երկրին»։ Աստուծոյ մէջէն քարոյն եւ ընդ ներկայացուած են այժու գլխով մը եւ 'չորս' թուով, մինչ 'թագաւոր եւ երկիր' նշանակող գաղա-փարագրերը ցուցուած են արձայական թագով մը, զոր Քետական քան-

դակաց աստուածք եւ թագաւորք կկրեն, եւ յեռնային երկիր մը պատկերաւ. 'երկիր' նշանակող գաղափարագիրը Մօրթման նմանցուցած է կապագովկիոյ լեռնադաշտին ապառաժուտ լեռնաշղթային կամ Արգէսի կամ Երկրորեակ լեռան կրկնադաճաթին։ Ուստի սոյն կրկնալեզու դաշու նազարդը մեզի երկու կարեւոր գաղափարագրեր եւ չորս ուրիշ նշանագրեր կհայթայթէ, ասոնցմով զինեալ ուրիշ բնագրաց վրայ ալ կրնանք յարձակիլ եւ անոնց պարունակութիւնը հասկնալ։ Ասով կպարզուի թէ Բրիտանական թանգարան ուղարկուած Գարքամիսի հնակերտք կվերաբեւրին թագաւորի մը, որոյ անունը կվերջանայ -մի-թափուով եւ որ իր հօրը եւ քապուն անուններն եւս կուտայ։ Անոր պապուն կվերաբերի Գարքամիսի աւերակաց մէջ Մր. Պօքաուէնի (Boscawen) գտած մէկ արձանագրութիւնը, որ դժբաղդարար Անգղիա չեկաւ, եւ թերեւս կորսուեցաւ։

Բաց աստի Մարաշի առիւծին վրայ թագաւոր մը իւր եւ իւր երկու նախնեաց անունները կարձանագրէ. նոյն թագաւորին անունը կը գտնուի յնմաթ, իբրեւ հայր անկէ վերջը եկած ուրիշ արձանագրութեանց մէջ յիշուած թագաւորին, եւ կրնանք հետեւցնել եթէ ուղենք, թէ Նմաթեան արձանագրութիւնք Գոմակինեան թագաւորի մը յիշատակներն են, որ իր յաղթական բանակը մինչեւ հարաւ առաջնորդած է։ Անշուշտ ժամանակ մը պիտի գայ, որ պիտի կարենանք կարգաւ աշխտորհրդաւոր նշանագրերը առանց դժուարութեան եւ գիտնալ թէ արդեօք ուղի՞ք են մեր ենթադրութիւնք։

Մինչեւ ան ատեն պարտինք սպասել ուրիշ երկլեզուեան բնագրի մը գիւտին։ Թարքօնդէմօսի արձանագրութիւնը բաւական չէ մեզ ֆետական առեղծուածին Լարիւրինթոսին մէջ աւելի առաջ տանելու. դեռ շատ առաջ չգացած, նոյն տեսակէն եղող ուրիշ արձանագրութեանց յաւելուած մ'ալ պէտք է։

Բայց մէկ երկլեզուեանի մը գտնուիլը գրաւական մ'է թէ ուրիշներ ալ պարտին ըլլալ, եւ ի լոյս բերուիլ, կրնանք վստահութեամբ սպասել որ այդ համը քարերը խօսիլ սորվին եւ լեզու ելլան եւ պատմեն իրենց իսկ շրթամբք թէ ինչպէս հիմնուեցաւ եւ պահուեցաւ այնչափ դարեր Քեսական պետութիւնն. որով միայն իրենց թշնամեաց տարեւորութեանց կապուած չենք մնար։

Հաւանական չէ որ գրելու Քեսական ոճը առանց իր ազդեցութիւնն ձգելու անցնի։ Ինչպէս որ այն ճարտարութիւնն եւ քաղաքակրթութիւնը զոր Քեսացիք յԱրեւմտեան Ասիոյ բարբարիկ ժողովրդոց տարին. անոնց մէջ արմատացաւ, պտղաբերեցաւ եւ զարգացաւ, նոյնպէս կըրնանք հաւատալ որ Քեսական գրութեան գիտութիւնը բոլորովին չկորսուեցաւ։ Պատճառներ ունինք հաւատալու որ, մինչեւ Մեծին Ողբը սանդրու դարը Կիպրոսի մէջ դործածական եղած ալփաբետը՝ Քեսական մեհենագրերէ առնուած էին։

Դա գլխովին անյարմար էր արտաբերելու Յունական լեզուին դժբերը, ինչպէս կուգէին ընել ի կիպրոս • եւ հասկցուեցաւ թէ ատիկա ժամանակաւ համայն Փոքր Ասիոյ մէջ գործածուած ալփաբետին մէկ ճիւղն էր, նոյն իսկ այն երկրին յորում Քեստացիք զարգացան եւ քանդակեցին իրենց հնակերտները, Ուստի կհետեւի որ Քեստական նշանագիրք վանկայրութեն էին, յորում իւրաքանչիւր նշանագիր վանկ մը կներկայացներ, եւ այսպէս ալ շարունակուեցաւ յետին դարուց մէջ :

Հաւանական է նաեւ որ բուն իսկ Փիւնիկեցւոց ալփաբետին գրերուն անուան ալ Քեստական մեհենագրերէ ազդուած լինին, Երբ որ Փիւնիկեցիք այդ գրերը Նգիպտական այրութենէն ընկալան, ատոնց անանկ անուաններ տուին որոց առաջին տառը կներկայացներ անոր արժէքը • Ակամ Ա կոչուեցաւ ալէֆ • որովհետեւ ալէֆ = եղն կսկսի այդ ձայնով, K=ֆ էր քաֆ 𐤀 = ձեռք, որովհետեւ քաֆը Kով կսկսէր : Նոյն իսկ այս յարմարութեամբ գործելով Անգլիացիք ի հնումն կներկայացնէին զ 'A' «աղեղնաւոր մը որ եհար գգորտն» :

Բայց անուաններ զրուեցան այդ տառերուն • ոչ թէ որ ատոնք այդ ձայնով կսկսէին, այլ որովհետեւ այդ անուանները ներկայացնող անուանց կամ առարկայից կնմանցնէին : Այժմ երբեմն գրերու մէջ նմանութիւնն ակներեւ չէ զոր օրինակ kaph եւ yod տառերու նախկին ձեւը որ երկուքն ալ ձեռք ըսել է (𐤀 ; 𐤁), խիստ քիչ նմանութիւն ունին մարդկային ձեռքին :

Եթէ Քեստական մեհենագրերու ակնարկ մը նետենք, կտեսնենք զանոնք • հոն Քեստական երկայն ձեռնոցին մէջ խոթուած, որք ճիշդ նոյնն են Փիւնիկեցւոց տառերու ձեւին, ուստի դժուար է առարկել թէ ատոնք իրենց անուանները Քեստացիներէն չառին, Քեստական նշանագրաց ծանօթ եւ գիտակ էին անշուշտ Փիւնիկեցիք :

Նոյնպէս է նաեւ ալէֆի = այբի մասին • հին Փիւնիկեցւոց գրած ձեւը ո եւ է կերպով եզան շնմանիւր • բայց Քեստական նշանագրաց մէջ յոյժ յաճախատիւ եղող ցուլի գլխուն շատ կնմանի : — Պուլղար-Տաղիի հին անուանը Տաւրոս այսինքն Յուլ էր ինչպէս յիշեցինք—, Երբ Փիւնիկեցւոց այրութենը Յունաց անցաւ ալիֆը ալֆա եւ հայերէնի մէջ այբ եղաւ եւ 'ալփաբետ' բառով շատ ազգաց ժառանգութիւն եղաւ : Նման եօսին որ Յունարէն ὠτα էն Անգլիերէն jotին Հայերէն յովտի փոխուեցաւ, թերեւս կան ուրիշ շատ մը բառեր ալ, որք մեր հանապազօրեայ գործածութեան մէջ են եւ որք եթէ ոչ ուղղակի՝ գոնէ անուղղակի կերպով Քեստական լեզուին կամ գրութեան ոճին կպարտինք :

Ինչ ճիւղի կվերաբերի եւ ինչ է լեզուն զոր Քեստական կկոչենք եւ զոր դեռ ուսած չենք • այն յատուկ անուանները որք կերեւին Նգիպտական եւ Ասուրական արձանագրութեանց մէջ, որոշապէս կցցնեն թէ լեզուաց Սեմական ճիւղին չպատկանիր • եւ Քեստական արձանագրու-

թեանց վրայ եղած ուսումնասիրութիւն մը աւելի հեռին կերթայ ապացուցանելու թէ վերջնադիր մասնկանց (suffix) ընդարձակ գործածութիւն մ'ունի :

Սակայն զգուշանալու է համայն Գետաստանի մէջ բնակող ազգութեանց լեզուն նոյն եւ նման ենթադրելէ . տարբեր ցեղեր տարբեր գաւառաբարբառներ (dialect) կգործածէին, եւ անոնցմէ ոմանք իրարմէ անհուն տարբերութիւն ունենալու էին, բայց անոնք ամենեքին լեզուին նոյն ընդհանուր տիպարին եւ ճիւղին կվերաբերէին . ինչպէս Գերմանականին եւ Անգլիականին շատ մը ճիւղերը միահամուռ Գերմաներէն եւ Անգլիէրէն կկոչուին :

Եթէ կրնանք վստահելի համարիլ Ասուրական արձանագրութիւններու մէջ գտնուած յատուկ անուանց, լեզուի նոյն տիպարը կգտնենք տարածուած Կապադովկիոյ ծայրագոյն արեւելքը : Յստակ կերպով Գետական տիպ եւ ձեւ ունեցող բառերու կհանդիպինք մինչեւ Հնոյն Արաբատայ թագաւորութեան սահմանները, եւ կրնայ լինել որ Արաբատայ լեզուն ալ որ Վանեան (Vannic) կկոչուի, լեզուի նոյն ցեղին կամ ճիւղին պատկանի : Այն սեպագիր արձանագրութիւնք, որ սոյն Վանեան լեզուաւ գրուած են, լուծուած եւ մեկնուած են այժմ . ուստի այնինչ Գետականներն ալ սկսին խօսիլ եւ իրենց զազմութենքը հռչակել, սոյն խնդիրն ալ յայնժամ պիտի լուծուի :

Պաղեստինու հարաւակողմը բնակող Գետացիք իրենց լեզուն շատ կանուխէն կորուսած եւ իրենց Սեմական դրացեաց լեզուն գործածած լինելու են : Ի Հիւսիսային Սիւրիա այդ փոփոխութիւնն շատ յամր կերպով յառաջացաւ : Գարձամիսի վերջին թագաւորը ոչ-Սեմական անուն մը կկրէր . բայց Հալէպի մէջ Սեմական աստուած մը կպաշտուէր եւ Կադէս առ Որոնդեալ՝ Սեմական սրբարան մը մնաց : Եմաթայ Գետական գրաւումը թուի թէ կարճ ժամանակ մը միայն տեւեց : Անոր թագաւորը, որոյ անունը կերեւի իբրեւ ժամանակակից Աքաբայ, Իրխուլանայ = «Հուսին աստուած մերն է» Սեմական է եւ նորա յաջորդք հաւասարապէս Սեմական ծագում ունին :

Աւելի տարակուսական է որ Թու կամ Թովու, որոյ որդին Դաւիթի եկաւ իրենց կողմանէ դաշնակցութիւն առաջարկելու, Սեմական բառագիրտութեամբ կրնա՞յ մեկնուիլ թէ ոչ . (Բ. Թագ . Ը . 9 .) երբ . 'վերկում' կնշանակէ :

Տաւրոսի լեռնաշղթային մէջ սակայն Գետական գաւառաբարբառը երկար տեւեց : Պօղոս առաքեալին օրով Լիւսիդրայի ժողովուրդը դեռ Լիւկայոնացոց լեզուն կխօսէր . թէեւ Կապադովկիոյ լեզուն շատոնց Արամեան եղած լինցած էր : Յունարէնը յետոյ վանեց Արամական լեզուն եւ դեռ Հռովմէական Կայսրութեան անկումէն շատ առաջ . բոլոր Փոքուն Ասիոյ մէջ Յունարէնն հասարակ եղած էր : Բնական օրինօք վերջերս ալ

իր կարգին տեղի տուաւ Յունարէնը Տաճկերէնին, Լեզուները կրնան փոխուիլ եւ կորսուիլ, բայց զանոնք խօսող ցեղերը կ'մնան. Յեղային յատկանիշք երբ մի անգամ ստացուին, շատ դժուարաւ կանհետանան, թէեւ Քիտական լեզուին յետին արձագանգները դարերէ ի վեր լռած են, Քիտական ցեղը դեռ կապրի այն գաւառին մէջ ուստի իր նախահարձ հին դարուց մէջ արշաւեցին ի հարաւ:

Անոնք իրենց վրայ կ'կրեն դեռ Գարապէլի գոռ պատերազմիկներու կամ Գարժամիսի քանդակեալ դիւցազանց դիմագծերը, եւ կապագովկիոյ ցրտագին լեռնադաշտին մէջ դեռ կ'գործածեն կոբաժայր կօշիկները եւ առանց մատի ձեռնոցները:

ԳԼՈՒԽ Ը

ՔԵՏԱԿԱՆ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆ ԵՒ ՃԱՐՏԱՐԱՐՈՒԹԵԱՏԸ:

Քիտացիք երեւելի էին նաեւ խաղաղութեան արհեստին մէջ ինչպէս ի պատերազմականին. նոյն իսկ այն իրողութիւնը որ իրենք գրելու մասնաւոր արհեստ մը ստեղծեցին, ճարտարութեամբ կ'խօսի անոնց մտաւածական կարողութեանը մասին:

Մարդկային ցեղերու խիստ քիչերուն շնորհուած է բառերէ զատ հաղորդակցութեան ուրիշ միջոց մը գտնել եւ խոր ներքին գաղափարները անով արտայայտել: Շատ ազգեր բաւականացած են պարզապէս փոխառնել ուրիշներէ ոչ միայն գրուած նշանագրերը այլ եւ գրելու գաղափարը:

Պօղազ քէօյի եւ Իւլիւքի աւերակներէն գիտենք որ Քիտացիք բնաւ կոշտ ճարտարագէտներ չէին, լիովին հասկցած էին բերդայինութեան արհեստը. Պօղազ քէօյի պարսպին զուրար գտնուող խրամը, սահուն քարերէ շինուած իր կողմերովը, այս մասին գլուխ գործոց մ'է, նման քաղաքին մէջ գտնուող միջնաբերդին, յորում կրնային պաշտպանուիլ պաշարեալք երբ արտաքին պարիսպը առնուէր:

Գեղեցիկ կերպով տաշուած եւ քանդակուած սալաքարերը, որոնցմով իրենց պալատները շինուած էին, կապացուցանեն թէ ո՞ր աստիճան կատարելապէս գիտէին քարերը կտրելու եւ տաշելու արհեստը:

Պուլդար տաղիի հանքերն ալ իրենց հանքապործութեան եւ մետաղագործութեան մէջ ունեցած ճարտարութեան եւ տաղանդին անբարբառ վկայ են:

Ուալիւպներու (Khalybe) մետաղագործութեան մասին վայելած համբաւը, որ Քիտաց երկրին սահմանակից էին, եւ նոյն ցեղին կրնային կ'վերաբերիլ, Յունաստանի ամեն կողմ տարածուած էր. անոնք համբաւ կ'վայելէին թէ զառաջինն գտած լինին երկաթը կարծրացնելով պողպատի փոփել. Յոյները անոնցմէ ուսան արհեստը:

Ասորեական եւ Եգիպտական յիշատակարանք կվկայեն թէ արծաթն ու պղինձն մետաղաց պատուաւորներն էին . թէեւ ոսկին եւ երկաթն եւս Գետաց վճարած հարկին մէկ մասը կկազմէին . ոսկին եւ պղինձը՝ գաւաթ եւ կենդանեաց պատկերներ կձուլուէին , եւ պղինձը անագապըղնձի (թուճ) կփոխուէր անագի հետ խառնելով . թէ անագը ուսկից կըստացուէր չենք գիտեր :

Արծաթն եւ երկաթը փոխանակութեան միջոց էին . Ասորեստանի Թագաւորը Քարքամիսէն 250 տաղանդ երկաթ ընդունեց . եւ Տրովադայի աւերակաց մէջ Տր . Շլիմանի պեղումներն ապացուցին որ դրամի փոխարէն Գետացիք արծաթ ալ կգործածէին . եւ թէ այդ մետաղին այս կերպով գործածութիւնը անոնց միջոցաւ Փոքր Ասիոյ հեռաւոր ազգաց մէջ տարածուեցաւ :

Տրովադայի կամ Հիսարլըքի կիր դարձած աւերակաց մէջէն հանուած 'Պրիամու գանձուն' մէջ ութը մատնաչափ երկայնութեամբ եւ երկու մատ լայնութեամբ շեղանման վեց արծաթի ձոյլ կտորներ գտնուեցան . Մր . Պարքէյ Հէա (Barklay Head) նկատեց որ այս ձոյլերէն իւրաքանչիւրը կկշէր Բաբելոնական մնասի մը երրորդ մասը , եւ թէ ոսկերչաց այս մնասը (8656ցորեն) ժամանակաւ համայն Փոքր Ասիոյ մէջ կգործածուէր արծաթի ձոյլեր կշեւելու : Ատիկայ Փիւնիկեցւոց . Ասորեստանցւոց եւ վերջին Յունական շրջանին մէջ Փոքուն Ասիոյ գործածած արժէքի եւ կշիռքի չափէն , հիմէն կտարբերէր . բայց կհամապատասխանէր Քարքամիսի մնասին , որ կշիռուի Ասորեստանցւոց արձանագրութեանց մէջ եւ որ Քարքամիսի առնուելէն շատ ետքն ալ շարունակեց : Իրաւ է թէ Քարքամիսի մնասը նման Գետական զարգացման ուրիշ տարերց , նախապէս Բաբելոնէն ծագեցաւ , բայց Գետական ոստանին մէջ ալ այնչափ ի պատուի էր որ , այնուհետեւ անոր անուամբ անուանուեցաւ :

Ոչինչ կրնայ ասօր չափ որոշ եւ մէկին կերպով ցցնել առեւտուրի եւ ճարտարութեան մէջ Գետաց՝ ըստ ընդհանուրին եւ Քարքամիսի ի մասնաւորին՝ գրաւած առաջնակարգ դիրքը :

Քարքամիս Արեւմտեան Ասիոյ ցամաքային վաճառականութեան կեդրոնն էր . կիշխէր այն ընդարձակ պողոտային վրայ որ Փիւնիկէի եւ Արեւմտից վաճառականներուն վաճառքները եւ արտադրութիւնները Ասորեստանի եւ Բաբելոնի քաղաքակրթեալ ազգութեանց կտանէր : Եթէ այս բանն էր որ անոր ստացումը այնչափ ցանկալի ըրած էր Ասորեստանի Թագաւորներուն :

Անոր գրաւումը ապահովեց Սարկոնի Միջերկրականի ծովեզերաց վրայ հրամանատարութիւնը եւ Ասորեստանցւոց ձեռքը Թափեց այն բոլոր առեւտուրն ու հարստութիւնը որ Գետական ոստանին վաճառականաց քսակը կ'հոսէր :

Այն հոյակապ կահկարասին , որոց անձնատուր եղած էին Թագաւոր-վաճառականք Քարքամիսի , Ասուրնացի-Պալէ արձանագրուած են .

նման իտալէի հեշտասէր ինքնակալաց, փղոսկրէ քանդակեալ եւ դըր-
ուագեալ բազմոցներու վրայ կրնկողմանային, կարելի է թէ անոնք
հնարողն ալ իրենք ըլլային :

Թագաթ-Փաղասար Քարքամիսի շրջակաները փիղ որսաց ինչպէս
Թոթմէս Գ. չորս դար առաջ ըրած էր. եւ Քեռաց Ասորեստանի թագա-
ւորին վճարած հարկին մէջ կգտնուէր նաեւ փղի վրիժակներ. թերեւս
Ասիոյ այս մասին մէջ փղին ջնջումը Քեռացի որսորդաց գործն ըլլայ :

Քարքամիսի փղոսկրէ բազմականները կերակուրի ժամանակ չէին
գործածէր. ինչպէս սովորութիւն ունէին Ասորեստանցիք եւ վերջերս
Յոյնք եւ Հռովմայեցիք. Նման Նգիպտացւոց Քեռացիք ալ ուտելու ատեն
կնստէին. իրենց աթոռները կռնակներ նաեւ զարմանալի ձեւով ոտնա-
թոռներ ունէին, կերակուրը կդրուէր բազմապատկութեան նշանի ձեւն
ունեցող սեղաններու վրայ որ շատ կնամանէր ծալ-աթոռներու :

Երբեմն խնճոյքի ատեն նուագաբաններ կհնչէին ինչպէս կգտնենք
ի Մարաշ հարթ քանդակի մը վրայ. երաժշտական գործիքներու քանի
մը տարբեր ձեւերը կտեսնուին հնակերտաց վրայ, որք կրնան ըլլալ
քնար, թմբուկ, կիթառ : Որոշ է որ անոնք երաժշտութեան սիրահար
էին եւ մշակած էին արուեստից այդ ճիւղն ալ, որ հարստութեան առաջ
բերած զուարճութեանց մէկ մասն է :

Նոյն այն հեշտալի զուարճութեան մէկ մասը կկազմէր նաեւ ձեռնա-
ծութիւնն. իշխիւք գտնուած քանդակ մը կներկայացնէ հետեւորդ մը որ
իւր ուսոց վրայ կկրէ կապիկ մը : Անոնք միայն, որք կվայելէն խա-
ղաղաւէտ եւ հարուստ կեանքի մը անդորրութիւնն կրնան գոհացնել
անասնոց մասին ունեցած հաճոյքներն, կապիկի նման կենդանիներ նե-
րածելով հեռաւոր հարաւէն :

Քեռացիք անշուշտ պատերազմասէր ժողովուրդ մ'էին, երբ զա-
ռաջինն արշաւեցին ի Սիւրիա, բայց շատով սկսան խաղաղութեան
արհեստները մշակել եւ հին աշխարհի առեւտրական մեծագոյն ժողո-
վուրդն ըլլալ :

Թագաւորաց գրքին մէջ կկարդանք թէ ձիեր եւ կառքեր կ'արտա-
ծէին յնգիպտոսէ Հրէայ վաճառականք Քեռաց իշխաններուն համար,
բայց անոնք հիւսիսէն ալ իրենց ձիեր կստանային եւ թերեւս իրենք կը
բուծանէին. Նզէկիէլ կըսէ թէ «Թորգոմայի տունէն» Տիւրոսի վաճառա-
նոցները կբերուէր 'ձիեր, ձիաւորներ, եւ ջորիներ'. Թորգոմայ (Togarima)
նոյնացուցած են Ասուրական արձաանգրութեանց Թիւլ-կարիմի (Tul-ga-
rimini) հետ որ ի Գոմակիւնէ :

Նգիպտացւոց եւ կադէսի մէջտեղ եղած պատերազմին ատեն Քեռաց
բանակը մարտակողքերով պատերազմեցաւ. որոց իւրաքանչիւրը երկու
ձի կքաշէր եւ երկու երբեմն երեք մարդ հեծած էր : Քեռաց կառքերը թե-
թեւ կերպով շինուած էին եւ ընդհանրապէս վեցական ճղուղով (անուա-

մատ spoke) անիւներու վրայ կկենար։ Իսկ բանակը լաւ մարզուած եւ լաւ կարգադրուած էր․ բուն մարմինը (nucleus) կբաղկանար բնիկ Գեւտացիներէ որք կեդրոնն եւ վտանգալից տեղերը կգրաւէին, անոնց բուրտիքը կշարուէին իրենց դաշնակիցները եւ վարձկանները մասնաւոր զօրապետի մը հրամանատարութեան ներքեւ․ բնիկ հետեւակ եւ ձիաւորներն ալ մասնաւոր զօրավարներու հրամանին տակ էր եւ բոլոր բանակը կկառավարուէր մեծ հրամանատարէն կամ միակ սպարապետով մը։

Դեռ իրենց առտնին ճարտարապետութեան մասին բան մը չըսինք․ իրենց պալատաց յատակագիծները կան ի Պօղազ քէօյ եւ Իւյիւք․ ի Բարւքամիս Թւ ի Ջինճիրիի․ եւ գիտենք որ անոնք շինուած էին կեդրոնական քառակուսի բակի մը շուրջը․ գիտենք նաեւ որ պալատան մուտքն էր նման Եգիպտական մեհենի մը մուտքին, երկու կողմէն քարի խոշոր կտորներով եւ նրբանցքը քանդակեալ սալաքարերով որմած։

Պալատը շինծու դարատափի մը (terrace) կամ բլրի մը վրայ շինուած էր․ բայց ասկից աւելի շատ քիչ բան գիտենք․ բաց ի առանց պատուանդանի սիւնէ մը որ կգործածուէր անդ եւ որ Բաբելոնական ծագում ունէր, որ սիւնային ճարտարապետութեան նախնական հայրենիքն էր։

Քետական հանդերձանաց տարազի մասին լիուրի տեղեկութիւնն ունինք․ բաց ի կորածայր մոյկէն կամ կօշիկէն, որ անոնց հնակեղտաց միութեան եւ նոյնութեան կապն է, գտնուած է որ կրկին տեսակ գլտակներ ունէին․ մին գլխուն զապաթին յարմարող գտակ մը եւ միւրը սրածայր գտակը որոյ գլուխն երեւմն տափակցած եւ զարդարուած է եղջերածեւ եզերքներով ինչպէս Իպրիզ․ սրածայր թագը զարդարուած էր երփնազարդ երկայն շիտակ գծերով։ Ի Պօղազ քէօյ, դիցուհիք որմնածեւ թագ գրուած էին․ որ քաղաքի մը ամրացեալ պարսպին նմանելուն համար աղպէս կոչուած է։

Կանանց հանդերձները մինչեւ ոտքը կիջնէր, այսպէս էր նաեւ քրմաց երկայն թեզանիքներով հանդերձները․ բայց մարդիկ առ հասարակ պատմուճան մը կգործածէին որ մինչեւ ծնկուղները կիջնէր ու սրբունքները բաց կթողուր եւ մէջքը գօտի մը կապած էր, ասոր վրայ վերարկու մը կառնէին, որով քալած ատեն մէկ ոտքը դուրս կելլէր։ Գօտիին կարճ դաշոյն մը խօթուած էր, ուրիշ զէնքերն էին նիզակ մը եւ աղեղ մը որ ետեւէն կախուած էր։

Երկգլխի ռազմային կացինն ալ զուտ Քետական զէնք մ'էր, զոր ինքեանք Եգէական եզերքը տարին, ուր Յունական դարուն Կարիական Դիօսին (Karian Zeus) կամ Դեհետոս կղզւոյն խորհրդանշանը եղաւ։ Այս բոլոր անագապղնձէ կամ թերեւ՝ երկաթէ շինուած էր․ բայց պատճառնէր, կան համարելու որ Քետացիք, ժամանակաւ քարէ շինուած զէնքեր եւ գործիքներ կկրէին։ Արուատի (Arpad այժմ Բուատ ի Փիւնիկէ) աւերակաց մէջ Պար․ Պօսքաուէն գտաւ յայտաքարէ (սօմաքի) գեղափայլ

ողորկուած մեծ եւ գեղեցիկ կացինի գլուխ մը, որ կեանքի սովորական գործառնութեանց մէջ չէր կրնար յարմարիլ: Կահագործութեան գործիք մ'էր, մետաղի գործածութիւնն չսկսած աստուածոց պաշտաման նուիրեալ: Նման կրօնական պաշտամանց ուրիշ մնացորդներու, սա եւս իր ժամանակին ընկերային վիճակը կ'ներկայացնէ:

Բրօֆ. Սէյա եւս, գնեց յառաքարէ յղկուն կացինի փոքր գլուխ մը, յեփեսոս, որ զարմանալի կերպով կ'նմանի Արուստէն գտնուածին:

Այս իրողութեան կարեւորութիւնն յայտնի է, երբ բաղդատենք յղկուած, քարէ շինուած ուրիշ բազմաթիւ զէնքեր եւ գործիքներ, որք Արեւմտեան Փոքր Ասիայէն գտնուած են, եւ որ շատ տարբեր ձեւ մը կ'ներկայացնեն: Կրնանք ուրեմն հետեւցնել թէ Արուստ եւ Եփեսոս, երկօքին Գետական ազդեցութեան կեդրոններ էին, եւ քարէ նոյնպիսի գործիքներ — յիշատակ Քարի — դարուն — 'աստուածոց գործածութեան' նուիրուած էին:

Հանդերձն եւ քթանէ տաքաղները այլ եւ այլ գոյներով ներկուած եւ ծոպերով ու շքեղ նկարներով դարդարուած էին. Իպրիզի քուրմին հանդերձը ուսումնասիրութեան արժանի է: Կաղապարները կամ տիպարները որոնցմով դարդարուած է, ունին անանկ ձեւեր, որ նոյն են Փրեւիզիոյ Միտաս թագաւորին գերեզմանէն ելած քառակուսի զարդերուն հետ: Եւ առհասարակ սուսթիլա կոչուած հետաքրքրական խորհրդանշանը կը գտնուի անոր հանդերձին վրայ, որ Զօրապետ Տի Սէնցուայի ի Կիպրոս եւ Շլիմանի ի Տրովադա ըրած պեղումներովը ախշափ հռչակաւոր եղաւ: Սոյն խորհրդանշանները խիստ շատ անգամ կրկնուած եւ գտնուած են ի Կիպրոս եւ ի Տրովադա. թակայն անոնց հետքը տեսնուած չէ Սգիպտոս, Ասորեստան կամ Բաբելոն:

Հնոյն Արեւելից քաղաքակրթեալ ազգաց ձգած անթիւ եւ թանկագին մնացորդաց մէջ միմիայն Լիկայոնիայի քուրմին տարազն է, որ նոյն ձեւը կ'կրէ յիպրիզ:

Արդեօք ատիկա Գետաց հնարքն էր զոր Փոքր Առիոյ կոչտ ցեղերուն հաղորդեցին, կամ բարբարիկ ծագում մ'ունէր, զոր Գետացիք Արեւմտից հնագոյն ազգաբնակութիւններէն առին եւ գործածեցին:

Դեռ այս հարցման չպատասխանած պարտինք գիտնալ աւելի քան զոր գիտենք այս երկա՛ր դարերէ ի վեր մոռացութեան դատապարտուած, բայց զարմանալի ցեղին վրայով, որոց պատմութեան վերադարձն, ներկայ դարուս կարեւորագոյն գիւտերէն մին եղաւ: Երբ որ հին Գետական քաղաքաց դիրքը ճշդուի, եւ ճշդուածներն խուզարկուին մանրակրկիտ, երբ որ իրենց ետին ձգած հնակերտները հողէ եւ մոռացութեանէ դուրս հանուին, եւ անոնց պարունակութիւնն առեղծուի եւ լուծուի, պիտի ստանանք անշուշտ պատասխանն այս եւ շատ մը ուրիշ հարցումներու, որոց լուծումն անհրաժեշտ է. միեւնոյն ժամանակ եղածով գոհանալու

ենք : Արեւմտեան Ասիոյ պատմութեան մթին եւ աղօտ էջերուն վրայ եւ այնու Սուրբ Գրոց նուիրական յիշատակարանաց վրայ մեծ լոյս սրփռեցաւ . եւ արդի գիտութեան առջեւ ներկայացաւ ժողովուրդ մը , որ իսրայէլի ճակատագրին վրայ այնչափ խորին կերպով ներգործեց . թէեւ այժմ մեզ համար լոկ անունէ աւելի բան մը չըլլայ :

Ճիշտ այն բողէին յորում սրբազան մատենին ամէն մէկ բառը խըստիւ կքննադատուի եւ քննութեան բովէն կանցնի , երբեմն բարեկամ ձեռքերէ եւ երբեմն թշնամիներէ , սորվեցանք թէ այն պատմութիւնը , որ իր հեղինակութիւնը հարուածել կկարծուէր , անոր վաւերականութեան լաւագոյն վկան եղաւ :

Աբրահամու բարեկամները , Դաւթի դաշնակիցները , Սողոմոնի մայրը՝ ամենեքին կվերաբերին ցեղի մը , որ աշխարհի պատմութեան վրայ անջնջելի հետք մը դրօշմած է . թէեւ Աստուածային իմաստութիւնը մեր տերնդին պահած էր զայն գտնել եւ վերածնութեան բերել :

ՎԵՐՋ

